

**Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Филологически факултет
Катедра по български език**

Петя Николова Бъркалова

**Българската синтактична традиция
и пътят на синтактичния елемент
на граматическото знание**

**Автореферат
на дисертационен труд за присъждане
на научната степен „доктор на науките“**

Област на висшето образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1. Филология (Съвременен
български език)

Пловдив, 2020

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на Катедрата по български език към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ на 25.09.2020 г.

Научното съчинение е с общ обем 383 стандартни страници. Структурирано е от съдържание, увод, Първа част с четири глави, Втора част с три глави и Трета част с две глави. Литературата съдържа: корпус „Български граматика“, цитирани източници, електронни източници/web публикации. Изследването съдържа три приложения, 4 схеми, 9 таблици, 10 фигури, две структурографски изображения на сложни смесени изречения, фотографии на граматически трактати и копия на две художествени произведения.

Научно жури: проф. д.ф.н. Вера Маровска
проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова
проф. д-р Светла Коева
проф. д-р Радка Влахова
доц. д-р Ваня Мичева
доц. д-р Владислав Миланов
доц. д-р Майя Кузова

- Защитата на дисертационния труд ще се състои на 18.12.2020 г. (петък) от 14.00 часа в Конферентен център „Компас“.
- Материалите по защитата са на разположение в Катедрата по български език, кабинет 238.
- Адрес: Пловдив, ул. „Цар Асен“ № 24, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (Ректорат)

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод	4	
ПЪРВА ЧАСТ. За корените на граматическото знание в търсене на генезиса и проявите на синтактичния елемент	10	
ПЪРВА ГЛАВА.		
Първи стъпки на граматическата филологическа традиция.....	11	
Хронология на първите граматически парадигми.....	12	
Ключовите филолого-граматически свидетелства	13	
Синтаксисът – „черната дупка“ в античните граматика на гръцкия и латинския език.....	16	
За границите на граматическото пътешествие.....	27	
ВТОРА ГЛАВА. Синтаксисът като практически филологизъм в старобългарския период	26	
Писал ли е Константин-Кирил Философ граматика	28	
Заключения	65	
Хипотези за първите стъпки на българското граматическо предание	65	
ТРЕТА ГЛАВА. Матриците за „обличане“ на мисълта и проблемът за ритмо-интонационните изреченски параметри	69	
Декодиране на прозодията в синтаксиса на родния език.....	73	
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА.		
Грамматико-филологическото знание през Средновековието	81	
Писал ли е Патриарх Евтимий граматика?.....	86	
Константин Костенечки и „Сказание за буквите“. Филолого-граматически наблюдения.....	90	
Пътят на „За осемте части на речта“.....	107	
Заключение	114	
ВТОРА ЧАСТ.		
Синтактичното знание и законодателят на езика	117	
ПЪРВА ГЛАВА. Възелът от антични и средновековни граматически традиции и проблемите на новата селекция		118
ВТОРА ГЛАВА. Грамматиката на Юрий Венелин и печатът на прераждането на „Днешното българско наречие“	143	
„За словонареждането“ – раздел за съпоставително езикознание.....	146	
ТРЕТА ГЛАВА.		
Синтактичното знание във възрожденските граматика	163	
Българска граматика на Неофит Рилски – мост между старото граматико-филологическо предание и преродения български език.....	173	

Богоровата „Първичка българска граматика“ – кълнове на наука за изречението и първото „криво огледало“ на българския синтаксис.....	180
„Граматика-та е една във сички-те язици“ (?)	182
ТРЕТА ЧАСТ. Българското синтактично наследство	188
ПЪРВА ГЛАВА. Българското синтактично наследство като изследователски обект	189
Традиционен прочит: <i>хронология на школи и направления</i>	192
Декодиране на онтологите: <i>картезианци vs. аристотелианци</i>	194
Основни характеристики на матричната мрежа от дефиниции.....	198
Самобитният характер на българската синтактична традиция.....	202
ВТОРА ГЛАВА. Дефиниране и представа за простото и сложното изречение. Модели и формализиране на данните.....	215
Наблюдения над дефинирането на изречението	216
Наблюдения над природата на изречението	230
Максималният хоризонт на изследването	240
Формализации в областта на сложното изречение.....	243
Граматикографски формализъм	245
Данни за сложното изречение.....	247
Трактовка на някои дефиниции за сложното изречение	247
Терминът „период“ в синтактичната таксономия.....	259
ЛИТЕРАТУРА. Корпус „Български граматики“	269
Цитирани източници	272
Електронни източници/web публикации	283
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	286
ПРИЛОЖЕНИЕ 1. Патримониум – личното вътрешно развитие на създателите на граматики (авторите като личности).....	287
ПРИЛОЖЕНИЕ 2.1. Представата за изречението в българската граматическа традиция: 64 дефиниции за просто двусъставно изречение.....	316
ПРИЛОЖЕНИЕ 2.2. Дефиниции за простото двусъставно изречение (1835 – 2000), <i>Per genus proximum et differentiam specificat (от най-близкия род към видовата характеристика)</i>	327
ПРИЛОЖЕНИЕ 3. Българските граматики в контекста на държавността. Успоредна хронология, таблица и коментар и библиография	337

Изследването представя следи от пътя на граматическото знание от античните гръко-византийски граматически трактати през източно-православния славянски свят (*Slavia orthodoxa*) до църковнославянските граматика на Лаврентий Зизаний (1596), Милетий Смотрицки (1618 – 1619) и Аврам Мразович (1794), за които е общоприето да се смята, че повлияват на българската възрожденска граматическа традиция. Характерът на граматическото писане не е бил предмет на специално проучване като „правене“ на граматика. Фокусът е насочен по-специално върху синтактичния елемент на граматическото описание, за който се знае, че е „черната дупка“ в гръко-византийската граматическа традиция, че не присъства експлицитно в средновековните преписи на разпространения трактат „За осемте части на речта“, а в църковнославянските граматика е сведен до известните изисквания (*regimen*) на една или друга част на речта. Наблюденията над граматиките показват как, кога и къде у нас се оформя дефиницията за изречение и чрез родовия признак и видовата отлика (*per genus proximum et differentiam specificam*) се проследяват филогенетичните корени на синтактичното знание за българското изречение.

Работата е осъществена в една от най-възбуждащите научни парадигми в съвременната хуманитаристика – генеративната граматика и граматическите формализми, приложени върху синтаксиса на съвременния български език. Всички умове, които работят в това поле, са „зрящи“ и декодират възбуждаща реалност. Генетиката днес използва изцяло синтактична терминология. Нобеловият лауреат от 1984 г. Нийлс Кай Джърн озаглавява публичната си лекция „Генеративна граматика на имунната система“ (*The Generative Grammar of the Immune System*), четем публикации на тема „Генеративна граматика на генетичното изречение“ (*The generative grammar of a genetic sentence*, Collado-Vides 1991) – учени генетици използват модела на генеративната граматика, за да анализират „езика“ на гените. Това е възможно, защото и ДНК, и синтактичната структура са сложни дискретни адаптивни системи, които са се появили само два пъти – в произхода на живота и в произхода на езика. Затова и пътят на синтактичното знание се разглежда като низ от сблъсъци на философски и на езиковедски представи.

Натрупаните знания за „съдбините“ на граматическото знание ни оставят с убеждението, че българската синтактична традиция е в зрял плодотворен период и е стигнала до нуждата от нов академичен синтаксис, който да покаже новото лице на съвременната наука за изречението: конституентна граматика, конституентно командване, аргументна структура, функционални категории, алгоритмизация на описани-

ята, рекурсивни механизми в простото и в сложното изречение, нови подходи в таксономията на сложните изречения и др. Чрез изследванията си в полето на синтаксиса на съвременния български език към инструментите на синтактичния анализ добавяме структурографския подход и конфигурационния анализ на простото и сложното изречение. Всички познати ни нови подходи бяха надежден фундамент в самото търсене на генеалогичния филогенетичен корен на българската синтактична традиция и на специфичния път на синтактичния елемент на граматическото знание.

Защитава се следната теза: Българската синтактична традиция е ключ към философията и историята на българското езикознание.

* * *

В увода е изложена изходната позиция, че въпреки големия напредък в съвременното разбиране за строежа на изреченските структури все още е пълна загадка как това, което знаем за себе си „отвътре“ като носители на езика, се препокрива с това, което науката за изречението ни казва за синтактичната материя „отвън“. Допуска се, че разминаванията се коренят в неразбирането на историята и философията на науката. Представени са накратко разбиранията за изречението в Универсалната граматика, създадена като идеален модел на езиците, който позволява преноси на модела върху съвременните езици, а идеята за пълното многообразие от „разпределеност“ на принципите и параметрите в отделните езикови семейства води до море от изследвания, нови направления и интердисциплинарни проекти, които верифицират или опровергават изходната граматика.

Едновременно с промените важна част от ежедневната училищна работа си остава класическото знание за българското изречение, което никоя „модерна“ задача не е отменила досега. Опитите да се създадат нови и модерни описания на синтаксиса у нас, се отличават със силна връзка с предходната традиция, което прави българската лингвистична среда различна от американската например, където новите теории революционно късат връзката с предходните, вместо да надграждат над традиционните данни за езика (Венкова 2017). Този факт стои в основата на интереса към българската синтактична традиция. Силната връзка с традицията се приема като свидетелство за дълбоки корени, но е поставен въпросът дали те все още могат да подхранват виталността на науката за изречението.

Изследователският опит върху описанието на разделите по синтаксис в българските граматики е трупан повече от две десетилетия и

служи за основа, върху която се разгръщат наблюденията и аналитичните процедури на изцяло новото изследване. Изследването на българската синтактична традиция е мащабно начинание, що се отнася до обема на първичните текстове на разделите по синтаксис в граматиките, затова в разработения корпус са наложени множество ограничения на факти, данни, имена, заглавия, години, периоди и процеси, а редица факти с голяма тежест са отделени от основния текст под формата на приложения. При липса на базов модел за описание на синтактичната традиция по-съществено се оказва „изобретяването“ или адаптирането на аналитичен метод, който би уловил специфичните черти на изследвания обект – българската синтактична традиция.

Само прегледът на дефинициите за изречението от първата граматика на Неофит Рилски (1835) до модерния синтаксис на Йордан Пенчев от края на XX век (Пенчев 1984, Пенчев 1993, Пенчев 1997) е достатъчен, за да се извлече есенцията на българската синтактична традиция като „постоянната червена нишка“ на науката за изречението – тя представлява низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи: представите за връзките между човека и неговата вътрешна същност, наричана от древните граматисти *логос* (*λόγος*), после *съдба*, *слово*, *разсъдък*, *разсъждение*, *съждение*, *мислене*; по-късно – *изговор* и *реч*. Тази червена нишка вплита също и представите за връзките между език и мислене, между език и съзнание, между езика и света, между детерминизма и свободния човешки дух и пр. Над тази свързаност още от времето на първите граматики до наши дни напрегат мисълта си синтактиците. От нея е изградена и тъканта на изложението. От списъците с проследени дефиниции – за изречението, за предикативността, за подлога, за сказуемото, за видовете сложни изречения и пр., изниква мрежа от развиващи се във времето понятия, които в дисертационния труд са представени като научен трезор на търсеното синтактично наследство.

Задача на изследването е конструирането на българската синтактична традиция като обект за пряко наблюдение. Тази задача хвърля мост към възможното разгръщане на методите на емпиричното изследване: наблюдения, първичен формален запис, сравнения, измервания, експерименти, както и към методите от теоретичното равнище: анализ и синтез, формализация и моделиране. В завършен вид резултатите дават възможност за нови частнонаучни и интердисциплинарни изследвания: исторически и критико-исторически, логически процедури, аксиоматичен метод и др.

Общата цел на изследването е да се постигне по-дълбоко разбиране за историята и философията на науката за изречението.

Специфичната цел е да се проникне по пътя на наблюдението в дълбочина в различни измерения на нашето синтактично наследство със следните две подцели:

1. да се очертаят границите на синтактичната граматическа хронология, която е възплъщение на мисловно и практически проявена традиция със свои собствени корени, импулси, значение, качество и ценност;
2. да се установи специфичното за синтактичната съставка, като се проследи преносимостта в общия ход на еволюцията на граматическото знание.

Първата част е посветена на корените на граматическото знание в търсене на генезиса и проявите на синтактичния елемент от първите антични граматика на гръцки и на латински език, през старобългарския и среднобългарския период.

Първата глава започва с преглед и коментар на основните данни в полето на европейската филолого-граматическа традиция за най-старите теории за езика и тяхното зараждане в рамките на филологическата традиция на Елинската античност около III в. пр.н.е, когато целите на филологическия езиков анализ са били поставяни от загриженост за конкретната употреба на езика, документиран главно в литературата. Постепенно в центъра на езиковия анализ застава общата употреба на езика, появява се нужда от *мярка* и *критерий* за описание на особеностите на литературния език. Така се раждат първите общи граматически модели за анализ на старогръцкия език. Доказано е, че голям брой елементи в днешната граматическа традиция, между които е и самият термин „граматика“, са свързани в червена нишка с аналитичните процедури на античните граматисти.

Отбелязана е хронологията на първите граматически парадигми от времето на процъфтяващите градове на елинистическия свят – Александрия и Пергам, които определят два периода в развитието на граматическото знание. Разделителната линия между тях се очертава в момента, когато се появява трактатът на Дионисий Тракийски *Τέχνη Γραμματική*, *tékhnē grammatiké*, „Грамматическото изкуство“.

Заради регистрираната липса на оформен интерес към теория на синтаксиса при александрийските учени от първия период се приема, че александрийските учени разполагат със „системата от граматически понятия и правила, която всъщност предполага изследването на

правилната употреба на езика в литературата“ (Пфайфер 1968: 67), наречена от немския изследовател Волфрам Акс „Grammatik im Kopf“, граматика в главата (Акс 2000: 107). Съдържанието на този термин и на термина „практически филологизъм“ (Михайлов 2014) буквално „отключват“ изследователските решения в хода на проучването.

Към модела на периодизация е прибавена и византийската епоха като трети период (втора смяна на парадигмата), който би могъл да се разглежда като период на адаптация на античната граматическа доктрина от византийските граматисти.

Ключовите филологико-граматически свидетелства за граматическото мислене от античния период са разделени на два вида според методологическия подход към езика и целите на античните граматисти: системата на класовете думи (*partes orationis*, *word class system*, части на речта), достигнала през вековете до нашето Възраждане и видима в българската граматическа традиция от днешния ден, и елинизъм.

Като катализатор на проучването е определено изданието *Syntax in Antiquity* (P. Swiggers, A. Wouters (eds.), *Syntax in Antiquity. Orbis Supplementa*, Peeters Publishers 2003, Vol. 23, Leuven), в което се съдържа метафората за синтаксиса като „черна дупка“ в античните граматисти на гръцкия и на латинския език. Подробно са представени наблюденията и изводите на професорите елинисти от университета в Льовен Пиер Суигърс и Алфонс Уотърс върху гръко-римските граматисти. С оглед на българската синтактична традиция е осмислена тяхната парадоксална констатация, че в гръко-римските граматисти няма синтаксис като граматически компонент. (Няма синтаксис и в първите български възрожденски граматисти.) Суигърс и Уотърс правят и една важна съпоставка с източната граматическа традиция, в резултат на което изтъкват още една характеристика на „черната дупка“ – тя е симптоматична за западната граматика. Според техните наблюдения в индийската традиция има ранни свидетелства за синтактични анализи на ниво изречение, а също и в арабската граматика.

Друго важно наблюдение на авторите е, че наличието на термин не означава непременно наличие на строго синтактичен анализ, както и обратното: може да има наличие на строго синтактичен анализ, без терминът *синтаксис* да бъде изрично споменат. Така наличието на имплицитен и експлицитен синтаксис става важна методологическа подсказка за изследването. Търсейки терминологично неназована синтактична съставка в античната граматическа традиция, авторите я намират в диалога „Софист“ на Платон. За да се установи предикация, глаголт

трябва да се свърже с име: този *prote symplokê* („първо сплитане“) е минимално необходимата база за *logos*.

Експертното постижение на Суигърс и Уотърс е, че успяват да екстрахират „частичен“ (скрит, непряк) синтактичен анализ от гръко-латинските граматика, тоест от една материя, която по техните наблюдения е основно „графофонетична, морфологична и категориална“. Те откриват присъствие на синтаксис по непряк начин. Казано иначе, двамата автори откриват не точно пълно отсъствие на синтаксис, а липса на систематично описание на синтактичната материя в античната граматическа традиция. Подробно са проследени и обясненията на причините: фактологични, методологични причини и епистемологични причини.

Първата глава завършва с поглед към индийската интелектуална традиция, която разкрива свършено друга онтология на света и езика, но с особен акцент върху разбирането за завършеното изречение като единствен носител на смисъла: „*Таким образом, говорит Харивришабха, остается лишь признать, что истинным носителем смысла является законченное предложение (vākya)*“ (Исаева 1996: 252).

Втората глава е посветена на синтаксиса в старобългарския период и разглежда следите от пътя на синтактичния елемент на граматическото знание през представата за практическия филологизъм. Въпросът за проникването и разпространението на граматическото знание в славянския православен свят, наречен от Рикардо Пикио *Slavia orthodoxa*, и по-конкретно – в българската култура и образование, е разгледан чрез преглед на публикации по темата без стремеж към теоретичен принос, който си остава задача на медиевистите. Въпросът, който е поставен, е защо Българското средновековие не произвежда граматика – нито теоретични, нито практически за нуждите на обучението – чак до края на XVI – началото на XVII в., когато се появяват първите църковнославянски граматика на Лаврентий Зизаний („Грамматика словенска“, 1596) и на Мелетий Смотрички („Грамматика словенска, правилнее синтагма“, 1618 – 1619).

Тъй като документалните следи от граматически ръководства са заличени от времето, за мост служи феноменологичното възстановяване на съзнанието на книжовниците за език и граматика. Задачата на търсенето е да се улови **съзнанието, въображението и отношението** на книжовниците в процеса на отстояване и изграждане на собствена езикова идентичност във времето и на езикова традиция и култура като цяло. Тези ментални „инструменти“, които заместват експли-

цитния „феномен“ граматика, са единственото, което може да се идентифицира през вековете.

При очертаната картина на „черна дупка“ в гръко-латинската традиция везните се накланят към търсене на неексплицитен синтаксис, като се опираме на предположението, че ортодоксалните старобългарски (и славянски) преписвачи и преводачи са научили езика и синтаксиса чрез четене на всеки ръкопис, както и че книжовното дело е непрекъснато практическо обучение, може би далечно сравнимо с придобиването на езика от детето в близкия контакт с майката. Дори да са се обучавали на граматика и синтаксис от мъртвите езици, те са превеждали и са писали проза и поезия на жив говорим език. На всички етапи е в сила аксиомата за езика, която гласи, че „всеки писател пише или на своя роден език, или на езика на народа, за който е предназначен“ (Верешчагин 2007, цит. по Кръстанов 2013: 231).

Търсенето на граматика в корпуса (всички писмени паметници на един език) е различно от търсенето на граматика в граматиките (всички граматики на един език). Първото поле е на изследователите палеобългаристи и палеослависти, както и на българистите, които се занимават с исторически синтаксис с принос към историята на българския синтаксис – такъв, какъвто той е в езика на българския народ. Затова е представен най-напред тематичен обзор на публикациите по старобългарски и по исторически синтаксис на българското изречение, за да имаме наяве данните от разработените синтактични теми в това поле (Златанова 1990, 1991; Дограмаджиева 1968а, 1984, 1991; Минчева 1991, Słoiński 1908, Bauer 1959, Birnbaum 1968, 1974; Ружичка 1966, Вечерка 1984, 1989 – 2001; Курц 1972, Мирчев 2000, Бауерова 1954, Пенкова 1964, Тихова 1980, Байрамова 1980а, 1980б; Добрев 1979, 1983; Еленски 1980; Милева 1976; Мичева 1986).

Накратко, от синтактична гледна точка старогръцкият практически синтактичен модел („скрит“, непредписан, но следван чрез преповтор в старобългарските писмени паметници) засяга: твърдото разпределение на реда на думите, идентичен с този в гръцкия; конструкции, изградени върху гръцки модалности като тази на най-древната безкрайност, на последователните изречения; използването на абсолютния датив вместо на генитива; оригинални и много други особености.

Следите от „скрит“ синтаксис са очертани като „проявен“ *in situ* синтаксис в богатата медиевистка литература – преводна и оригинална, но не отменят изцяло въпроса за първичния модел на/за старобългарска граматика, затова са разгледани някои проучвания по темата, като се

задават въпроси, чийто отговор на пръв поглед изглежда предрешен, но не и безсмислен в кръга на феноменологичното възстановяване.

Писал ли е Константин-Кирил Философ граматика?

Пренесено в полето на граматиките, търсенето на първичен модел за граматика е изследователско предизвикателство, което е занимавало ограничен кръг старобългаристи, слависти, историци на езика и историци на старобългарската литература. Затова в изследването е направена стъпка към темата, за да разберем как да се отнасяме към наличието или отсъствието на първичен образец на българска граматика. Ако е съществувала старобългарска граматика, може да се предположи, че това би била граматика, съставена от Константин-Кирил Философ.

Като се тръгва от текста на Черноризец Храбър „За буквите“, е зададен въпросът какво друго освен азбуката са изучавали азбукарчетата. Учейки се на четмо и писмо, вероятно е те да са били ръководени от граматически описания и „ръководства“ по словесност. Трябвало е да има педагогически и образователни средства, за да се измъкнат азбукарчетата от матерния си „детски“ език и свят, от спонтанната физическа сфера на езикови практики в битовия език на ежедневието и да се „възкачат“ към нефизическите правила, норми и предписания, направляващи (предполагаме – чрез буквара и граматиката) усвояването на „високия“, култивиран и „учен“ език на светската и религиозната сфера, където водач е учителят, който посредничи между Божественото и земното и направлява духовния растеж на младия човек чрез преподаване на църковни ритуали, на Свещеното писание, на музика, граматика, изкуство на красноречието и пр.

Известен факт е, че едновременното усвояване на граматически знания и знания за вярата тогава, а и по-късно през вековете до Възраждането се е възлагало на Псалтира (книга на хваленията) и Часослова (псалми, молитви, песнопения според часовете на ежедневната служба), на абецедари и буквари – традиция, проследима до началото на XIX в. Не е случайно, както обръща внимание К. Михайлов, че „Константин и Методий превеждат/компилират тъкмо въпросните жанрови комплекси: Часослов и Псалтир, без които богослужението е невъзможно“ (Михайлов 2014: 2). Дали извън кръга на насъщното ежедневно богослужение езикът на старобългарската религиозна и светска книжнина е бил предмет на граматическо преподаване и под каква форма? Тази функционална черта на граматиките ще наричаме „практически филологизъм“ (терминът е на К. Михайлов). От него произтича познание за структуриращата форма и реда на съставяне на фразите и изреченията, за начините на обличане на мислите в изрече-

ния. Основният резултат от придобиването на грамотност е свързан първоначално с разширяване на умопостижимите реалности, зададени в трактатите на вярата. По същество там са и основите на цивилизационния процес – в мисленето, в плодовете на ума и вярата, в благочестието, добронравиято, говоренето, общуването, в четенето (с разбиране) и в писането. Актът на създаването на старобългарска писменост е катализирал този процес, позволявайки той да протича на собствен (народен, жив, разбираем, близък до майчиния) език. В тази връзка между книжовното (изначално старогръцко по образец) и народното се състои спецификата на българското граматическо наследство като ранен културен феномен.

При липсата на оригинален паметник къде да се търсят податки за съществуването на „Грамматика“ на старобългарския език от IX век? Хипотезата, че Константин-Кирил е писал грамматика, изисква внимателен хронологичен (но същевременно достатъчно критичен и аналитичен) преглед на фактите. В полза на една „преобърнатата хронология и логика на постъпателност и надграждане в образователния процес“ се изказва К. Михайлов (Михайлов 2014: 4). За да видим в основата на Кирило-Методиевото дело подобна постъпателност и надграждане (има се предвид „стълбицата“: азбука – грамматика – преводи), в работата следваме това разбиране за грамматиката като мост (свързващо звено) между грамотността и книжовността, защото тя може да бъде едновременно и практическо ръководство, и поле, рамка, матрица, екстатично филогенетично дърво, граница (дори „клетка“ в термините на Витгенщайн) за разгръщане на филологическото знание. Придържаме се към разбирането, че „нормите на старобългарския книжовен език са се установявали и утвърждавали преди всичко в преводаческата дейност на старобългарските книжовници“ (Тотоманова 2010: 3). Свойството „еластична стабилност“ на нормата се е удържало в оригиналното творчество. Понятието грамотност (усвояване на грамматиката) свързваме също и онтогенетично с фигурата на „школарчето“, за която имаме подсказка в самото съчинение „За буквите“.

Съществуват ли следи от старобългарска „граматика без предшественици“, която да представя система от наблюдения, сравнения и систематизации за естеството на старобългарската езикова структура от IX век – фонетични особености и граматичен строеж, които ще направят възможно не само създаването и усвояването на глаголическата (след нея и кирилската) азбука и превеждането на книги на народен език, но и ще са полезни за първата фаза и последващите фази на ученичеството на споменаваните в изворите „азбукарчета“ и „школар-

чета“? Колкото и логичен днес да изглежда въпросът за граматическото начало, документалните следи са скрити. За по-високата фаза на ученичеството въпросът е възможно ли е да се разберат без граматика „дълбочината и смисълът“ на философските послания на книгите, да се постигне съгласие с наложените от времето картини на света – при това не само на библейската източноправославна канонична картина, но и на „светската“ страна на света в набиращата мощ българска държавност. В търсенето на отговори важни се оказват няколко фрагмента от Пространното житие на Константин-Кирил, които се свързват с темата за първичния граматически модел.

1. Странънъже нѣкон вѣ тѣ, ѡмѣю граматикѣю, н къ нѣмоу шѣд, молаше н, на ногѣ емѣ падае н вѣдае се емоу, добрѣ наѣунти н хѣдоужествоу граматнѣскому (Климент Охридски 1973: 90).
2. Егда же прѣнде къ Црнградѣу, вѣдаше его ѡунтелемѣ да се ѡунтѣ. Н вѣ трн мѣце навѣкъ граматнкѣю н проуѣхъ ютѣ се ѡуенѣн (Климент Охридски 1973: 91).
3. Явѣе же пѣти се ютѣ н Хер'сѡна дошѣдѣ, наѣун се тѣ жндѡв'скон бесѣдѣ н кнѣгамѣ, н осемѣ ѡестн прѣложн граматнкѣе, ѡ того разоумѣ вѣспрѣемѣ (Климент Охридски 1973: 95).

В работата се обсъжда дискусиата около споменатия книжовен труд на Кирил по литературни данни от основните изследователи на темата (Калайдович 1824, Ягич 1896, Георгиев 1969, Тоскано 1982, Буюклиев 1992, Велчева 2007, Тотоманова 2010, Михайлов 2014 и др.). В центъра на вниманието е старобългарското съчинение „За осемте части на речта“, което се приписва на Йоан Екзарх и се смята за компилативно – дали то почива върху граматическия преводен труд на Кирил, споменат от неговия житиеписец?

Като форми на граматически урок, като повтарящо се индоктриниране на граматическо знание чрез практикуване (граматика в ума, практически филологизъм) са очертани две традиции: 1. моделът на първоначална „читанка“ на родния език за азбукарчета, видим като азбучна молитва, изпълняваща функцията на буквар, и 2. моделът, проявен чрез принципите на преводаческата практика: опазване светостта на текста, превод дума по дума в същия ред, първи е смисълът (на думите), смисълът е и коректив (Тотоманова 2010).

Създаването и удържането на старобългарска граматика (като практически филологизъм) е част от процеса на превръщането на речта в език, на спонтанните актове на общуване в актове по регламенти-

рани книжовни правила, чието спазване в преводаческата практика, в индивидуалното творчество и в обучението е издигнало народния език в новата сфера на вероизповеданието и на светския живот. Според проф. Трендафил Кръстанов, открил през 1982 г. във Ватиканската апостолическа библиотека палимпсест, наречен по-късно „Ватиканско евангелие от началото на 10. век“, „Първите преводи на братята Кирил и Методий са на жив югоизточен български говор от Тракия и Родопите. Те са осветени от авторитета на римските папи. Този говор е приет след 893 година като официален книжовен и църковен език в България, а оттам след сто години е приет в Русия като свещен църковно-славянски език. А още по-късно в Сърбия, Влашко и Молдова“ (достъпен е в дигиталната библиотека Slavika на адрес:

<http://www.libsu.uni-sofia.bg/slavica/vatpspec.html>).

Каквито и да са били старогръцките граматически образци, за чието прилагане документалните следи са оскъдни, за нас е важно, че дори и да не се е стигнало до публична експлицитна граматика за целите на преводаческата практика, дори античните граматика да са били използвани в оригинал, заетите синтактични „книжовни“ структури не са имали жив ритмо-интонационен и мелодичен старогръцки еквивалент в старобългарската езикова ситуация. Те по всяка вероятност са звучали с мелодиката на оня „жив югоизточен български говор от Тракия и Родопите“, който Тр. Кръстанов открива в тъканта на Ватиканското евангелие. В средите на Кирил и Методий нуждите от образците за граматика се преплитат и според податките е конструирана хипотеза за еврейско-старогръцко-старобългарски модел, създаден за „собствени нужди“, чиито следи са изгубени във времето. Липсата на преки документални следи от експлицитна граматика не ни позволява да реконструираме и компонент синтаксис.

Третата глава е насочена към „живата сила“ на българския език и проблематизира връзката между граматическото „обличане“ на мисълта и ритмо-интонационните изреченски параметри. Ако грамотността и говоренето са цивилизационни предимства на човека, дошло е времето за радикални негови трансформации с дълбока перспектива напред по отношение на връзката между словото божие и човешкото слово. Под „слово“ разбираме „въплъщаване“, близко до употребата у Йоан Екзарх: „като приведе от небитие в битие“. В превода на „Богословие“ (Небеса) от Йоан Дамаскин в частта „За човека“ има пасаж, които подпомагат реконструирането на представите за „въплъщаване“ и имат отношение към лингвистичното мислене, философията на ума

и логоса, застъпени в изследването ни: „Душевната сила се разделя на разумна и неразумна. ... Непослушната и непокоряващата се на разума част е жизнената сила, която се назовава туптяща [пулсираща], съдържащата в себе си семе, сиреч *способност да ражда и да расте*, та се нарича и хранеща. Тя е същата, която образува плътта, понеже тази последната се направлява не от мисълта, но от самата природа“ (в: <<https://www.you-books.com/book/J-Ekzarh/Bogoslovie-Nebesa>>, както и Кристанов, Дуйчев 1954: Цв. Кристанов, Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България. С., 1954, 59 – 61). Пренесена на територията на речевата дейност, тази непослушна, непокоряваща се на разума, туптяща, пулсираща душевна сила образува „плътта“ на изреченията под формата на ритмо-интонационните контури, направлявани от „самата природа“. Съчленяването на думите – от „първичното сплитане“ на съществителното и глагола (Платон, „Софист“: 262) до фразите и изреченията, се направлява от разума, но интонационните контури са „дадени“ на всички „единоплеменни“ (по израза на Юрий Венелин).

В този смисъл може да се каже, че стълбицата за извеждане от небитие в битие на езика, който „нейде във човека живори“, е именно изреченската структура (вътрешно или с човешкия *глас*). Тя е матрица за „обличане“ на мисълта с вградено свойство за участие в себетрансцендиращ процес на разгръщане по обхват и дълбочина. Като създатели на старобългарския книжовен език Константин-Кирил и Методий и техните ученици полагат тази връзка в основата на езиковото строителство, чийто основен принцип е въплъщаване на говоримата народна реч в книжовна форма, което според Р. Русинов включва: „активизиране на народни словообразователни модели, разширяване значението и употребата на народни думи, граматични форми и синтактични конструкции, сполучливо калкиране на думи (напр. на композити) и синтактични обрати, умерено по степен заемане на средства от гръцки и др.“ (Русинов 2000: 6). В тази прецизна редица не откриваме ритмоинтонационен параметър на езика, един от основните признаци на изречението. Въпросът е отпечатани ли са по някакъв начин ритмоинтонационните характеристики на народния език върху синтактичните структури като „матрици за обличане на мисълта“ с човешки гласове. Отново труден за изучаване въпрос.

В духа на търсенето на първичен модел за граматика в живия език като изразител на „духа на народа“ в смисъла на Хумболтовата идея за „дух“ – Geist, можем да направим предположението, че съществува и друг неписан параметър на граматика, който може да бъде видян като

живо наследство (естествени модели в континуитет според идеята на Ив. Добрев) в хилядолетния преповтор на естественото проговаряне на майчин език в младенческа възраст. Ако синтактичните теории днес искат да обяснят възникването и действието в съзнанието на човека на връзки между света и езика, то някои аспекти на миналото могат да се окажат решаващи. Според Иван Добрев „ще ни е нужна пра-епоха, в която говори не само човешкият род, но изобщо вселената“ (Добрев 2014: 14). За реконструирането на историята на граматическата мисъл обаче е нужен друг вид досег, споделен и от Ив. Добрев: „Ще ни се освен това, според силите си, да се докоснем до всичко в българската словесност, което, като изначален принцип, се отнася до повтора“ (цит. съч.: 14).

Декодирането на прозодията в синтаксиса на народния език е опит да се последва и приложи това разбиране. Един от основните признаци на изречението – неговата интонационна оформеност, налага търсене на тази „скрита“ синтактична съставка в народното или традиционното начало на езика. В него именно се проявяват категориите „мяра“, „симетрия“, „ритъм“, „хармония“, които се базират на иманентни числови пропорции, установени в хилядолетните антични традиции на питагореизма и платонизма, заредени още и с идеята за „чувствен Космос“ (Тахо-Годи 1978: 7). Важно е да държим на фокус факта, че тръгвайки на училище, децата „школарчета“ са били откъсвани от естествената езикова домашна сфера на родовата (майчина, матерна, родноезична) словесност в семейната среда, където е властвала „първичната подсъзнателна стихия“ на живия народен език – не само словесно граматически, но и с цялото си интонационно и ритмомелодично „чувствено“ богатство, проумявано и преповтаряно най-напред в контакта с майчиния глас и гръд (евентуално на дойката, на детегледачката, на „обгрижващата“ фигура в дома). Псалтирите, като документи за континуитета на българския език през вековете, препредавани от поколение на поколение, ни извеждат във Възраждането и възрожденското килийно училище, бидейки песенна форма. В разбирането за азбучните молитви е от значение фактът, че те също имат песенна структура и организация. Според българския етномузиколог Стоян Джуджев съществува неизменно обвързване на знанието за музиката със знанието за езика. Аналитичните процедури на Ст. Джуджев са тясно свързани с разбирането за мелодичната линия на речта, за „омузиколяването“ на речта. Тезата на Ст. Джуджев съдържа твърдението, че между говора (прозодията на езика, изреченската интонация, мелодията на фразата) и музиката трудно може да се прокара

строга граница и че словесните ритъм и интонация съдържат в зародиш музикални ритми и интонация. Това се илюстрира най-ярко в единството на текст и мелодика в народната песен, която по думите на друг от нейните изследователи – Никола Георгиев, е „едно от най-величавите творения на българския творчески гений“ (Георгиев 1976). Но както посочихме вече, това единство съществува и в псалтирите. Словесният текст е субстратът, върху който възниква мелодията. Днес е научно доказано, че психо-физиологичните процеси, пораждащи говор и пеене, са сходни, и това предполага едни и същи принципи на генериране на ритмиката, мелодиката и синтаксиса (Джуджев 1955, Пател 2003, Пател 2008, Степанов, Статева 2018).

Днес най-новите проучвания в областта на експерименталния синтаксис доказват, че „едноезичните деца под 2-годишна възраст могат да използват прозодична информация, за да предскажат синтактичната категория на предстоящата дума“ (De Carvalho et al., 2017, цит. по Степанов, Павлич, Статева, Ребул 2018, прев. мой – П. Б.). Дали оформянето на езиковата активност на детето според днешните ни разбирания се е случвало, преди то да стане „школарче“, по темата са приведени пасажи от житието на Константин-Кирил Философ, макар че се признава, че тази сфера на ранното езиково съзряване е изгубена за съвременния изследовател. Въпросът е оставя ли тя специфични отпечатащи в езиковия профил на даден книжовник още докато той, както всяко дете, е „предкултурен човек“, и дали този етап отпреди светското и/или духовното образование дава закономерен формален отпечатък върху неговия „зрял“ синтаксис като инструмент за въплъщаване на мисленето, върху вътрешната ритмика и мелодика при фразовата „оркестрация“ в текстовете му.

От сферата на този „индивидуален отпечатък“ изследването се насочва към езиковия обрат в развитието на говоримия език след старобългарския период (IX, X, XI в.), определян като среднобългарски период (XII, XIII и XIV в.), когато езиковата система се придвижва към аналитичен начин на изразяване на граматическите отношения (вместо „във“ те се изразяват „извън“ думата).

Не разполагаме все още с цялостно общоприемливо обяснение за причините за прехода от синтетизъм към аналитизъм, но според нас е логично да се допусне, че едно място на случването на тази трансформация ще да е бил очертаният тук естествен семеен (майчин), неофициален, спонтанен кръг, където фонетичните промени на звуковете, напасването между клитиките и структурите, активизирането на нови синтактични алгоритми за сливане и трансцендиране са се случвали

спонтанно в чувствения опит на езиковото общуване и при дидактично „мек“ преповтор на преданието. Ако продължим разсъжденията си в духа на анализите на Джуджев и се опрем на доказателствената част за връзката между музиката и езика, то във вижданията му за произхода на музиката от синкретизма ѝ с езика може да се изведе напълно нова концепция за още една възможна причина за трансформирането на системата на езика: заради ежедневно „вътрешно“ свързване с неравноделността на „народните“ ритмо-интонационни размери в семейната среда. Като една от основните хипотези за възникването на неравноделността в метроритмичната организация на българската фолклорна музика Стоян Джуджев посочва връзката между „структурирането на стиховия размер и строежа на поетическия текст“ при артикулацията и „фразирането на редиците“ с цел получаването на „агогични акценти, т.е. леки удължения“ за оформяне на местата на смисловите цезури (Джуджев 1980: 125). Проверката на тази хипотеза изисква прецизни експериментални изследвания. Ритъмът е в *непрекъснат преповтор* чрез организираното редуване на сегменти и паузи (отмерено мълчание) при изграждането на фразите и мелодичните контури, както и чрез времетраенето на сегментите. Ритмичните езикови фигури – броят на времена в една фигура, са изследвани в българското стихознание, но не са били прилагани в синтактични изследвания за нито един от етапите от разволя на езика ни – старобългарски, среднобългарски, новобългарски. Не разполагаме засега и с по-мощабни интердисциплинарни изследвания на ритмо-интонационните параметри на езикови и музикални структури с българско звучене.

Според етномузиколозите разсъжденията на Джуджев са свързани с концепцията на Ницше за „мистериално единство“ на слово, музика и жест.

Ако документално е доказуемо, че псалтирите и часословите са текстове, които в езиковата си съставка преминават през закономерни промени от Средновековието до първите килийни училища през Възраждането, то за „звуковата им страна“ знаем твърде малко. Досега не е имало и действие в отговор на етномузиколожките анализи на изреченската прозодия, направени от Джуджев, в работата на синтактиците.

Подкрепя за разгръщане на идеята за връзка между интонацията на езика и духа на народа се съдържа в раздела „За интонацията на българския език“ в граматиката на Юрий Венелин: „В интонацията на езика вярно се отразяват политическото и нравственото състояние на народа; в интонацията се виждат неговият характер, неговият начин на поведение“ (Венелин 2002: 233). Под интонация на езика или на речта

Юрий Венелин разбира „не само тоновото, но и тактовото съотношение между гласните“ (пак там: 232). Важно уточнение доизяснява природата на интонацията: „Но нека не забравяме, че свързаната реч се отнася към интонацията на езика както планираните градини изобщо към природата“ (пак там: 233). Тоест (както видяхме и в „Небеса“ на Йоан Екзарх) в ежедневиия преповтор синтактичните структури се покоряват на разума, докато езиковата интонация „по природата си“ не се ръководи от мисълта. Съсредоточаването върху тази Oedeographia в нашето изследване е свързано не само с ритмо-интонационните свойства на народния език и тяхната сила да трансформират системата, но и с търсенето на обяснение за феномена „липсващ синтаксис“ относно старобългарския период. Венелиновата граматика дава допълнителен ключ към философията и историята на българската синтактична традиция.

Четвъртата глава, посветена на граматико-филологическото знание през Средновековието, продължава търсенето на следи от граматическо знание с разбирането, че „драмата“ на този период е, че не съществува връзка между живия узус и литературния идиом в книжовните паметници, предимно богослужебни книги, които със свещения си характер осигуряват „консервативна среда“ за съхранение на синтетичните форми. С право се смята, че: „особено ярко личи тенденцията към запазване на архаичния тип език в произведенията на Патриарх Евтимий и неговите ученици Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински. Такъв обаче е духът на средновековна Европа“ (Мичева 2013: 12).

Синтаксисът на говоримия и на книжовния български език след старобългарската епоха е по-малко проучена тема, но в работата е направен преглед на основните трудове, които разглеждат промените в синтактичната система на езика от XII до XVIII в. (Младенов 1979; Мирчев 1963, 1968; Харалампиев 1990; Костов 2001а, 2001б; Милева 1981; Мичева, Христов 1996; Мичева 2013а, Мичева 2013в; Спасова 2019), както и някои конкретни синтактични явления в развоя на езика (Мирчев 1966, Дограмаджиева 1968б, Минчева 1968). Езикът на новобългарските дамаскини от XVII в., при който за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между говорим и книжовен език, е обект на специални проучвания и в областта на синтаксиса (Байрамова 1995; Мичева 2001, 2002, 2005а, 2005б, 2006). Единствено паратактичните отношения (Мичева 2013б, 2013г, 2015) и някои видове обстоятелствени изречения (Петров 2007) са изследвани в техния исторически развой през вековете от старобългарския период до Възраждането.

В изследванията на Иван Харалампиев виждаме езиковите доказателства за това, което Ив. Гълъбов нарича „възстановяване на езиково-стилният кодекс, свързан с името на Евтимий“ (вж. Харалампиев 1990: 6). Оказва се, че при направеното внимателно проучване на Евтимиевата реформа чрез анализ на езиковите свойства на Евтимиевите творби стават видими няколко принципа, които свидетелстват, че при търновските реформатори „не може да се открие някакво определено ориентиране към даден кръг старобългарски паметници, чийто език да бъде приет за еталон“ (Харалампиев 1990: 152).

Липсата на еталонни граматически описания е определяща за характера на филологическите знания в периода на зрялото Средновековие, XIII – XIV в., когато изборът на преводаческа техника става трудна и решаваща задача в полето на практическия филологизъм. Способността на книжовника (философ, писател, преводач и богослов) да използва граматическите категории за своите филологически цели се е развивала без предварителна разработка в специализирани трактати. От избора на преводаческа техника е зависело и езиковото сътворяване на статуса на преобразения вече народен език. Компасът на Константин Костенечки ни показва ясно филогенетичните връзки на старобългарската граматическа традиция – баща е еврейският, майка е гръцкият, а детето е старобългарският (Константин Костенечки, гл. 10).

Търновската школа е излъчила ясни сигнали, че „след реформата не е било възможно невежи хора да се занимават с книжовна дейност“ (пак там: 7). Ив. Харалампиев посочва също откъс от „Разяснено изложение за буквите“ на Константин Костенечки, където се съобщава, че „според една заповед всички книги в Търновска България, Византия и Света гора е трябвало да бъдат проверени от вещи лица, преди да стигнат до читателите“ (Харалампиев 1990: 7).

Старобългарските преводи на Константин-Кирил Философ и Методий, както и преводите на Йоан Екзарх, са правени на смислов принцип. Позоваваме се на В. Ягич. В своя Codex Slovenicus Rerum Grammaticarum той публикува „Разсуждение Йоанна Екзарха Болгарскаго о славянскомъ языка въ предисловіи его къ пероводу Богословия св. Йоанна Дамаскина“, който е запазен и като отделна статия, като важен документ „въ отношении граматическомъ“. В коментара си към предисловието Ягич обръща внимание на трудностите на преводача в момента, когато „славянскій еще не выработался“, и насочва фокуса към оня фрагмент в текста „где говорится что въ переводе надо обращать больше вниманія на верность *въ смысла*, чемъ на точность въ словахъ“ (Ягич 1968: 36, курсивът мой – П. Б.).

По различни причини, най-вече заради опасността от ересите и „извращенията“ на смисъла, съзнателната грижа за езика става въпрос номер едно в българската държава по времето на Иван-Александър (управлявал от 1331 до 1371 г.). Тази задача пада на плещите на Патриарх Евтимий Търновски (1325 – 1403) и неговите ученици. Първото правило е: изискването за точност на превода и точност на изказа предхождат изискването за естетическа наслада от изказа. Както посочва Д. Ив.-Мирчева, „причините за тези идейно-естетически позиции за строежа на книжовния език (...) се крият в духа на Късното европейско средновековие и на атмосферата на Балканите, създадени там от исихазма“ (Мирчева 1987: 284). В полето на частносинтактичната тематика интересни и важни са наблюденията върху сближаването на българските синтактични конструкции със синтаксиса на гръцкия език (цит. съч.: 285), защото силният акцент върху правописния въпрос и графиката на моменти е водил до ортографска хипертрофия и представяне на реформата „в невярна светлина“ по думите на Ив. Харалампиев, който приема за нейна същност „добриване на правописа и езика до правописа и езика на текстовете от първия период на старобългарската писменост“ (Харалампиев 1990: 153).

С падането на България под османска власт през 1396 г. от териториалната карта на Европа изчезва българската държава. Изчезва и двойката „цар и патриарх“. Българският език, вече аналитичен в народната си форма, продължава битието си на говорим български език в рамките на Османската империя, а книгите от втория златен век – със своя синтетичен облик, поемат пътя си към руси, сърби и румъни и дават тласък на „един неколковековен етап от развоя не само на българския книжовен език, но и на книжовните езици на руси, сърби и румъни“ (Мирчева 1987: 310). Синтетичният облик на реформираните книги съхранява: петте старобългарски глаголни спрежения; употребата на старобългарското относително местоимение *иже* като калка на гръцкия предпоставен определителен член; изразяването на определеност със задпоставени показателни местоимения; неконтрахираните имперфектни форми и много други черти (вж. повече в Харалампиев 1990, раздел „Езикът на Евтимий Търновски“: 28 – 149).

По пътя на граматическото изкуство (практическият филологизъм от зрялото Средновековие) Патриарх Евтимий се превръща в „творец на книжовния български език от Късното средновековие“ (Мирчева: 310), издигайки книжовния български език „до незапомнено равнище“, превръщайки го в класически славянски език, способен да изразява висша мъдрост и красота (Харалампиев 1990: 155).

Писал ли е Патриарх Евтимий граматика? Зададен е съзнателно този въпрос, макар че знаем, че по-правилният въпрос е защо Патриарх Евтимий не е написал граматика.

Без да навлизаме в споровете по темата, се опираме на собствен прочит на извора в търсене на следи от граматическо знание и на синтактичен компонент в него. Интересува ни готовността за съставяне на граматика и имплицитен синтактичен анализ на езика. Константин Костенечки прави връзка между изкуството за „тълкуване на словото“ и „основите на писмото“ и ни съобщава, че Евтимий Търновски не е оставил „ръководство“:

„Кир Евтимий беше най-изкусният в тези страни, защото макар и мнозина, те се показаха по-добри в тълкуването на словото за божественото учение, а не в основите на писмото, както той. Но дори и той не се постара да напише едно ръководство за това, както се намира в гръцките писания, ами само някои частични обяснения.“

Сказание за буквите (гл. 2)

Дори да се съгласим, че „на много места в текста на „Сказанието“ Константин Костенечки дава да се разбере, че се смята за продължител и ревностен защитник на Евтимиевата реформа, чиито основни принципи се стреми да наложи в книжовната практика на средновековните сръбски книжовници и писатели“ (Куев, Петков 1986: 33), то „моделът“ на Евтимиевата граматика остава на разположение единствено за онези, които след него ще проучват езика на неговото творчество *in situ*, затова ще се съгласим и с мнението на Кабакчиев, че „езикът на Евтимиевите произведения, достигнали до нас, е основният извор за разбиране на езиковия аспект на реформата...“ (Кабакчиев 2004: 73).

Не, Патриарх Евтимий Търновски не е оставил експлицитна граматика. Реформаторската му езикова платформа е позната на науката за езика от изследваните негови произведения и от творбите на учениците му.

Дали да приемем, че нормативността вече идва на дневен ред, би-дейки ренесансов (държавен, национално защитен), а не църковен въпрос? Ако това е така, ако ранни ренесансови нотки прозвучават из средите на търновските реформатори, засвидетелствано е, че държавна подкрепа намира Евтимиевият ученик Константин Костенечки, учител при сръбския деспот Стефан Лазаревич. Но Лазаревич не „поръчва“ граматика, не дава държавна власт в ръцете на Константин

Костенечки, макар очакванията и готовността за нормотворчество и за създаване на реформирана образователна парадигма от страна на „странника от търновските страни“ са ясно заявени в „Сказание за буквите“:

*„Нали и самодържците се стремят да издадат наново божествените писания, когато ги намират покварени? Не е ли по-добре веднъж да се укрепят разклатените основи, отколкото мнозина преводачи да превеждат непрекъснато все от гръцки, а ние после да ги объркваме, както ще покажем по-нататък. (...) Но ако на деспота е угодно, всичко ще се нареди според естеството си без всякакъв труд с помощта на това, което сме **изобретили**.“*

(Въведение)

Константин Костенечки очаква „повеля“ за написване на „типик от Еротиматата“, което означава граматическо ръководство по модела на Еротимата (Εροτήματα) на Мануил Мосхопул (род. ок. 1265 г.):

„И ако дойде повеля, и затова ще съставим типик от Еротиматата или като вземем една от търновските непокварени книги и със заимствованията оттам ще го съставим. Старая се не защото съм преизкусен в тези неща, ами като някой, който без да е лекар, може да измие кървите и гноищата и да превърже раните, и да даде облекчение и път към изцелението и здравето.“

(Глава 12)

За тълкуването на този фрагмент имаме податки при Кабакчиев: „...ще се състави типик, който явно ще бъде предназначен за **спазване на правила от сръбските книжовници** при преписване на Моисеевите книги“ (Кабакчиев 2004: 56, курсивът мой – П. Б.).

*„А що се отнася до типичите на буквите и на останалите неща, ако ни бъде заповядано, ще оставим разглаголствуването тука, и като вземем само названията на буквите и на силите, и на останалите знаци и още неща от Еротиматата, и ще съставим **книжка за тези, които искат да учат и пишат, каквато има у гръците**. А иначе, намират се много такива хора, които и без подобно писание биха намерили правия път, но понеже не им е заповядано, се боят да не би останалите да ги пребият с камъни.“*

(Глава 38)

Идеята за държавна егида, за „повеля от деспота“ е в една пресечна точка с жанровото самоопределение на неговото съчинение като нормативен документ за езика („типик от Еротиматата“). Важно е да подчертаем, че е познат гръцкият образец, по който да се състави. Очевидно в съзнанието на Костенечки е оформена тази отделна книжка, т.е. граматиката, която той има самочувствието, че може да състави. И още нещо може да се разчете в този цитат – има и други, които като него мислят, че е налице остра нужда от книжица с правила: „мнозина преводачи да превеждат“, „тези, които искат да учат и пишат“ и под. Но духът на реформата на учителя изисква „права върху преписването“ на църковните книги. По природата си държавно утвърденият граматически типик би подпомогнал сдобиването с тези умения и права. Редно е да подчертаем и загрижеността за превода, защото точно в творческата лаборатория на преводача работи готовата вече „Grammatik im Kopf“, която „иска“ да бъде кодифицирана. Устойчивостта на преводаческите модели е забележително събитие в българската словесна култура, знак за приемственост в полето на практическия филологизъм. На нея обръща внимание Тотоманова: „затова не е случайно, че пет века след Йоан Екзарх един друг книжовник Константин Костенечки отново повдига въпроса за достойнството на книжовния славянски език и ратува за неговата чистота и уреденост“ (Тотоманова 201: 3).

В тази част на изследването се съдържат филолого-граматически наблюдения върху „Сказание за буквите“ през призмата на днешното разбиране за синтактичната структура и връзката ѝ с философията на ума. Като се опираме на биографичните, историческите и историографските сведения, дадени в монографията на К. Куев и Г. Петков „Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст“ (Куев, Петков 1986), приемаме с внимание и мнението на единствения автор на превод на „Сказанието“, че „подобно на своите предшественици Константин Костенечки изповядва неоплатонистките идеи за идентичността на словото и познанието. Основна за него е връзката между правилното писане и правата вяра“ (Тотоманова 2010: 4).

Но не само затова Константин Костенечки е наречен Философ. В работата се позоваваме на очертания от К. Куев и Г. Петков профил на книжовника с прозвище „Философ“ (учен човек): „заниманията с граматическите въпроси по онова време са се смятали за „философска“ работа. Ние знаем, че това прозвище се е давало през средните векове именно на лица, които са се прочули със своята ученост“ (Куев, Петков 1986: 20). Йерархичната скала на званията е добре засвидетелствана в

документи от този период в историческото проучване на българските средновековни училища, скриптории, библиотеки и знания през XIII – XIV в., направено от В. Гюзелев: „Придобиването на званията „даскал“, „Граматик“, „Книгописец“, „Доброписец“, „старец“ и „Философ“ се е смятало за привилегия и за голямо достойнство. В тях е имало градация и последователност, която означавала постепенно и последователно изкачване по „стълбата на съвършенството“ (Гюзелев 1985: 35).

Както отбелязва Кабакчиев, „макар традицията да е имала авторитет, Константин Костенечки изглежда си е давал сметка, че връщане към нея е невъзможно“ (Кабакчиев 2004: 44). Затова, преди да потвърдим или да отхвърлим по линия на собствените си наблюдения, че съчинението *Сказание за буквите* представлява само по себе си граматически трактат или системно граматическо ръководство, писано от високо стоящ в стълбата на съвършенството „Философ“, в изследването сме потърсили зрънца от сведения за традицията на „филологическа наука“, които отговарят на представата за граматика, основана на правила, различни от правописните (извън ортографията). Важните глави от произведението, в които са намерени зрънца от търсеното, са гл. 2, гл. 4, гл. 10, гл. 18, гл. 19, гл. 25, гл. 31, гл. 36, гл. 37.

Трактатът на Константин Костенечки оставя следа върху грамотността и през следващите столетия. По-късно неизвестен книжовник съставя негова съкратена версия, която включва главно граматични правила, пояснения и правописни разсъждения. Г. Петков застъпва тезата за „второ съчинение“ с автономен строеж и функции, втори, макар и не много сполучлив, опит за създаване на „типик“, целящ „въвеждане на ред и единство в книжовната практика и в школското обучение“ (Куев, Петков 1986: 289). Сведенията и за другите версии: сръбска и руска, които се съдържат в монографията на Куйо Куев и Георги Петков, показват картографията на разпространение на словесата като продължение на идеята за граматическо ръководство във времето и в пространството – Ресавска редакция, Руски извод, Търновски извод, Ресавски извод (Куев, Петков 1986: 267).

Г. Петков и К. Куев, опирайки се на Ягич, осветляват ярко ролята на Константин Костенечки като основоположник на Ресавската школа, на ресавския правопис, споменат и от Б. Цонев като „основател на Ресавския извод у сърбите“ (Куев, Петков 1986: 267), реформаторска школа, която с помощта на високо вдигнатия критерий за писмената и тяхното правилно познаване и прилагане облагородяват „областта на писмената култура, на граматическото и литературното образование“ (Куев, Петков 1986: 311).

В синтактичната практика на Патриарх Евтимий Търновски и книжовниците от този период (XIV – XV в.) историците на езика разпознават стила „плетение словес“, установен по пътя на пряката ексерпция на изреченски и словоредни модели и похвати. Специално внимание върху основните синтактични характеристики на Евтимиевия стил е обърнато в едно от новите постижения в областта – дисертацията на Екатерина Дикова, която запознава филологическата колегия с анализ на фразовите структури в агиографските и панегиричните произведения на Патриарх Евтимий Търновски. Палмира Лигурска, като основен рецензент на изследването, обобщава приносите, част от които ще цитираме тук: „...В книгата се прави общодостъпен обзор на духовното явление „исихазъм“ и литературния стил „плетение словес“... Общите въпроси на средновековния синтаксис в избраните за анализ текстове очертават техните лингво-стилистични характеристики и обогатяват картината на стила „плетение словес“, като се очертават неговите възможни връзки с исихазма като жизнено-психологическа нагласа. ... Монографията е успешно разгръщане на виждането на И. Добрев за разликата между двата книжовни типа – от старобългарската и Евтимиевата епоха, която не е нито териториална, нито хронологична, а се свързва с лингво-стилистичните характеристики на текстовете, показващи съсловна принадлежност към духовенството, аристокрацията и третото съсловие като начин на изразяване ...“ (Легурска 2011: Палмира Легурска. Екатерина Дикова. Фразата в житията и похвалните слова на св. Патриарх Евтимий Търновски. София, 2011, Централна библиотека на БАН. 236 с. Рецензия). Тази съсловна „игра на стъклени перли“ с езика се споменава и в изследванията на Рикардо Пикио.

В масовата практика времето остойносттава отново гръцките граматически образци на фона на „изгубения идеал“ на Кирило-Методиевия език и стил (Кувев, Петков 1986: 312) и ги връща на пътя на граматическото знание като арбитър на филологическите практики.

В същата глава се проследява и пътят на „За осемте части на речта“. Следите от античното граматическо знание, запечатани като експлицитна граматика в Хилендарския ръкопис, както и в множеството по-късни преписи, водят до източните славяни. За широката му популярност свидетелстват многото преписи на тяхна територия. Дискусията около мястото на възникването (Сърбия според Ягич, България според Ив. Гълъбов, Атон според други автори), както и датировката на проникването в източноправославния свят показват, че спорните моменти си остават спорни. Според едни съчинението е създадено в края на XIV в. или най-късно в началото на XV в., според други – през XVI – XVII в. Въпреки различните

гласове на участниците в дебатите заложената в съчинението филолого-граматическа традиция представлява видима филогенетична нишка, която отвежда чак до възрожденската епоха, когато първите граматисти „откриват“ връзката между граматика, слово (като „действие на разсъдъка“) и диалектика чрез възкресяването на категориален граматически модел, зает според една от хипотезите от гръцкия образец в граматиката на Йоан Дамаскин, но едва ли това е станало пряко.

Заради разминаването между заглавие и съдържание в трактата, наричан кратко „За осемте части на речта“, задачата на историята на граматическата мисъл е да обясни кога, къде и как наличните в текста три части на речта стават осем. Като свидетелство, че той е успешно пренесен през Средновековието, трябва да се счита онзи момент, в който даден граматически трактат има в съдържанието си не само имената на осемте части на речта, както ги виждаме в изданието на В. Ягич, но и указания за тяхната категориална природа, както и отношение към предикативната природа на *verbum*, където името и глаголят правят „първото сплитане“ и това *действие* ражда слово (логос, реч).

Тук ще дадем два кратки примера защо разбирането за глагола съдържа търсените имплицитни елементи на синтактична традиция. В Хилендарския ръкопис, чието пълно заглавие е „Светаго Йоанна Дамаскина о осмихъ частехъ слова, елика пишем и глаголаем“, терминът за глагол е „реч“. Дефиниран е така: „Реч же ест часть слова непадающа (...) яко различающа лица же и времена, действие же и страсть, и *обою купно*, и егда показуесть лица коегождо лица действие, сице глаголает реч: Петр учаше...“ (Ягич 1968: 50, курсивът мой – П. Б.). Тук ключовото понятие е „*обою купно*“, което е същото като „първото сплитане“, предикативен акт, като извършване на обличане на мисълта и изваждането ѝ навън като „реч“.

Във фрагмента „Светаго Йоанна Дамаскина о осмихъ частехъ слова, елика пишем и глаголаем. Части осми с толкованием“ (Ягич 1968: 472 – 479) срещаме граматически интерпретации под формата на въпроси и отговори. На въпроса „Что есть глагол“, анонимният граматик е посочил следния отговор: „Глагол есть речение двосложно необавно глаголаемо сице: Азь зрю (...) и паки делимо – азь, то есть реч; зрю, то есть другая реч, и *обои совокупленнома* наричається глагол“ (Ягич 1968: 479). Тук ключовото понятие е „*обои совокупленнома*“, което отново отвежда към предикативното действие и „първото сплитане“. Тази дефиниция впрочем е по-лингвистична от първата, с повече идея за конституентите и за „двосложно“ естество на глагола, който сам по себе си е копие на базовата изреченска матрица: име – *сорула* – предикатив.

Това е „приключението“ в нашия разказ за този средновековен граматически прототип.

Важно за последващите събития и съдържания в българските граматики, особено възрожденските, е да обърнем внимание, че именно в публикуваното от Ягич „граматическо съчинение“ определителният член при имената („различието“), типологична черта на българския език (но и на гръцкия), има своето първо регистрирано граматическо описание: „различие же ест часть едина осмь части слова, сказателно падежемъ само о себѣ (...) и егда глаголаем **иже** (...) человекъ, конь, волю (...) егда же глаголаем **яже** (...) слава, жена, земля (...) егда же глаголаем различие **еже** (...) небо, чувство, древо“ (Ягич 1968: 53). То има три рода: м. р. – иже, ж. р. – яже, ср. р. – еже. Имената се разпознават по окончанието и по члена. Като клас думи те се делят по род (в това число общи и собствени), число и вид („первобитное“, „действено“, „повестное“, „рододатное“). Тези категории са приписани и на името, плюс още две – начертание („простое“, „сложное“, „пресложное“) и пет падежа: „...еже суть сия: права, родна, виновна, дательна, звательна“ (Ягич 1968: 47 – 55). Трактатът споменава разликата в употребата на различията в старогръцки и славянски: „...и убо различіа в еллинском языке многа суть, в словяньскомъ же множае сихъ ихже ряхомъ не вмещаются“ (Ягич 1968: 54). Обединените в една част на речта различия се делят на две категории: „предчинна“ (предпоставени, същински член) и „подчинна“ (задпоставени, несъщински, защото са относителни местоимения). Според С. Тоскано двата термина съставят основите на теоретична постройка, която следва точно гръцката граматическа традиция (Тоскано 1987: 32), засвидетелствана във всички граматики от византийската епоха, дори и в граматиките от епохата на хуманизма. Споменахме в началото любопитната фраза на анонимния граматик, който според Буюклиев „има ясното съзнание за разликите между славянския и гръцкия“ (Буюклиев 1992: 154). Граматикът твърди, че славянският език може да мине без различието (члена): „различия не требуют в словянском языке“ (Ягич 1968: 53), което свидетелства за колизия в езиковото съзнание на източнославянския преписвач, за когото определителният член очевидно е типологично чужд. За граматикографията определянето на члена като една от осемте части на речта е преди всичко свидетелство за връзка с гръцката филолого-граматическа традиция (вж. цялостно проучване на съчинението в Буюклиев 1992: 133 – 157).

Колкото и да е неизяснен въпросът за гръцките образци, послужили като основа на съчинението, допуска се, че авторът е познавал (авторите са познавали) в някаква степен основните съчинения на гръко-

византийската граматико-филологическа традиция: Дионисий Тракийски, Аполоний Дискол, Георги Хировоск, Мануил Масхопул. Представената система от части на речта и техните категории представляват понятиен и терминологичен граматически апарат, адаптиран да послужи в източноправославния славянски свят там, където е било нужно.

Приема се, че съчинението е послужило като основа за покъсните граматически съчинения, които днес наричаме „първите църковнославянски граматики“: на Лаврентий Зизаний („Грамматика словенска“, 1596) и на Мелетий Смотрицки („Грамматика словенска, правилнее синтагма“, 1618 – 1619), както и граматиката на сърбина Аврам Мразович (1794).

* * *

Ключът към разбирането на практическия филологизъм, проявен при създаването на преводни и оригинални произведения на старобългарски и среднобългарски език, е в мисълта, че граматика всъщност не е нужна, защото процесът е свързан първоначално с постоянно пригаждане на езиковите норми на гръко-византийските ръкописи към живите норми на народния език. Ако античната гръко-византийска граматика е служила да развие уменията на ораторите да говорят правилно по отношение на граматичните правила или уменията за правилно писане на проза и поезия, то в православния славянски свят важна е била способността на граматика да използва граматическите категории за своите преводачески и интерпретационни цели, както и за оригинално творчество без предварителна разработка в специализирани трактати.

Свидетелство за притежание на подобен иманентен граматически мироглед, който приехме да назоваваме „практически филологизъм“ (наречен също „Grammatik im Kopf“ – „граматика в главата“), е самата тъкан на целокупната книжовност, писаното наследство, създадено от анонимни или познати автори. Важен фактор е било и ускореното възприемане на християнската цивилизация в съкратени срокове, тъй като се оказва, че за по-малко време от гърците например ги достигаме и се изравняваме, а дори ги изпреварваме ... със стенописите в Боянската църква, със светските образи наред с евангелските в Манасиевата хроника и Иван-Александровото евангелие, и най-вече със стила „плетение словес“, което се оценява като ренесансова проява през XIII – XIV век почти във върха на Европейския ренесанс.

В постоянното състояние на избор вземането на граматически решения е ставало вероятно дума по дума, изказ по изказ, фраза по фраза, изречение по изречение, абзац по абзац, по силата на една естествена

„динамична комбинаторна логика“, която е оформила принципите на превода и самите норми на книжовния език. Ако западноевропейската граматическа традиция е подвластна на Аристотеловата логика (силогистика), етика и естетика, от което възниква еманципацията на философията от граматиката и превръщането на факултетите по изкуства (*septem artes liberales*) във философски факултети, в източноправославния европейски юг е възприет „неоплатоническия идеалистичен подход към въпросите на езика“ (Тотоманова 2010), който води началото си от Магнаурската школа и се свързва с името на споменатия в Кириловото житие негов учител Фотий, по-късно патриарх.

Езиковите доктрини на българските държавници, излъчени чрез книжовните средища – Преслав, Плиска, Охрид, Търново, са служили като щит на държавността, като част от дипломатическата мисия, но нито един от българските царе не е „поръчал“ написването на граматика. Тя не е сред стратегическите инструменти за управление на светския и духовния живот на българския народ. Невидимо тя е обслужвала през вековете хилядите анонимни двойки „учител – ученик“ в образователния процес. Според В. Гюзелев „с твърде голяма известност в страната се ползували през XIII – XIV в. училищата в някои търновски манастири („Св. Богородица Пътеводителка“, Великата лавра „Св. 40 мъченици“, „Св. Троица“ и др.), Килифаревския, Бачковския, Рилския и Синаитовия манастир в Парория и други. В училището на Бачковския манастир получил първоначалното си солидно образование известният наш книжовник Константин Костенечки. Към 1407 г. там учителствувал Евтимиевият ученик Андроник“ (Гюзелев 1985: 30).

Старобългарските и среднобългарските книги поемат пътя си към източноправославния славянски свят, съдържайки езикова норма в некодифициран вид: „Руските и сръбските книжовници създават свои оригинални произведения на този език, а неговата правописна норма допуска пригаждане към особеностите на местните наречия, което улеснява възприемането му. Затова и не е необходима граматика в истинския смисъл на думата, докато нормите на този език са живи и в народните говори“ (Тотоманова 2010: 11). Имаме само „следи от граматическо наследство“, които потвърждават истината, че „славянското средновековие всъщност не притежава чисто граматически съчинения, каквито има в Западна Европа по това време“ (Тотоманова 2010: 10).

Втората част на дисертационния труд се фокусира върху синтактичното знание и законодателя на езика.

В Първата глава се проблематизира разбирането за законодателя на езика, преди да се насочи търсенето към синтактичния компонент в първите печатни църковнославянски граматики.

Тъй като се търси филогенетично проследяване на граматическите описания, терминът „селекция“ е разчетен като „контролирана еволюция“ и е употребен по отношение на драмата (избора) на първите ни граматички през Възраждането. От една страна – изследването се опира на метафората за аналитичен „граматически ген“, в синоним на „първата и основна лингвистична антиномия“, която по думите на Ст. Младенов характеризира езиковата дейност като „абсолютно индивидуална“ и едновременно с това „абсолютно социална“ (Младенов 1939: 5). От друга страна – първите възрожденски граматички трябва да извършат подходяща селекция (в буквален смисъл) на елементи от църковнославянските и гръцките преки граматически образци, където пък са заложили античните модели и техните средновековни компилативни адаптации. Но въпросът кой е законодателят на езика, държи ключа към синтактичното описание и се оказва доста по-сложен и неразгадаем, когато става въпрос за практическо създаване на синтаксис в граматика и за структурата на синтактичния урок. Всеки път, когато е трябвало да го реши, начетеният граматик се е сблъсквал с различни възможности:

- Законодателят на езика е народът, пренесъл езика си през вековете като „Дом на битието“:

*„... настоящите граматически правила собрав от различни нови и ветхи граматички, за да можат **нашите единноплеменни** да разумеят първо на своят **природний** язык що е граматика, и да се опознаят и содружатъ с музите...“* (Неофит Рилски 1835: 70).
- Законодателят на езика е старата българска литература, писана на Кирило-Методиевия език:

*„...понеже музите (учението) после Турското овладение оставили са совсем Болгарската, за то и не видиме друга некая външна **книга стара**, или на Славенски, или на **Български писана**, освен евангелие, апостол, псалтир, октоих, и други църковни книги, които са едва сохранили Болгарете заради Богослужението“* (Неофит Рилски 1835: 46).
- Законодателят на езика са гръко-византийските и латинските образци в църковнославянската им адаптация заради родствената връзка („червена нишка“) в традициите:

„...каквото е Славенският язык искрення матер на Болгарският, така Еллинский на Славенският на исправлението...“

„...понеже славенски език и елински имат сродство и са сестри от една майка“ (Неофит Рилски 1835, цит. по Вълчев 2008: 56).

- Законодателят на езика е гръцкият като „метаезик“ – пътеводител към общовалидно рационално знание (особено нужен при създаването на понятиен и терминологичен апарат на граматиката):

„А друго защо никога епистемите не са се превели на Славенският език, но получавали са ги до днес Славяни, Руси, Серби и Болгари или на Латински, или на Гречески, или на друг некой език. А за нас, които немаме ни на Славенски, нито на Болгарски епистемите, нито учителите, не е ли по добро вместо Латински или Немецки или Французски да внедряваме Греческият, който е по истине особо убо аки некий источник и путеводител на нашият Славенски на исправлението, а в обще и на сичките Европейски язици якоже некий богати заимодавец“ (Неофит Рилски 1835, цит. по Вълчев 2008: 56).

- Законодателят на езика са „нашите единоплеменни учени“ и руският език, чрез който те ще внесат у нас „сичките науки“:

„... имаме благи надежди да получиме на нашият матерний език сичките науки, което добро можеме да ождеаеме по моему мнению токмо от Росийският език и от любохестиято и прилежаниято на нашите единоплеменни учени, но и то после по много време, защото са много обстоятелствата, щото препятствуват на това добро“ (Неофит Рилски 1835, цит. по Вълчев: 56-57).

Граматиците участват в задействането на регенеративния граматически ключ в процеса на писане на нова граматика и този процес минава през индивидуалните и социалните предразположения за селекция, свързани с императива и визията за граматическия урок в конкретния исторически момент, с вградената в него културна ситуация, с вградената в нея езикова ситуация. Според достъпа до източници в синтактичната част граматиците се опират на античната, средновековната и „естествената“ езикова материя (живия „природний“ език), за да ги слоят ведно, търсейки жадно образци от литература, но често попадат в омагьосан кръг, защото ще пишат за синтаксиса на език, който още няма (нова) литература, а пишейки литература (в началото дори и учебникарска), нямат образци за синтаксис („обрати“, „периоди“), бидейки първи граматични на своя нов и преобразен език.

От друга страна, стабилизирането на граматиката като основен предмет на новото възрожденско образование би дало всеобща сигурност, в това число и на творците на литературата, че езикът има структура и правила както в парадигмите на имената и глаголите, така и в динамиката и размаха на фразите и тяхното познаване може да обедини училището и литературата и да им придаде все по-голяма сила и вяра във възможностите на човешкия ум и на човешката душа да изрази съдържимото си.

Потърсен е синтактичен компонент в първите печатни църковнославянски граматики:

- „Грамматіка словенска съвършенна искуства осми части слова и инны нуждны. Ново съставлена“ (1596, във Вильне) на Лаврентий Зизаний;
- „Грамматика словенска, правилнее синтагма“ (1618 – 1619, Вилно) на Мелетий Смотрицки;
- „Руководство к славенстей грамматике“ на Аврам Мразович (1794, Виена).

В българистичните изследвания е прието, че ранната възрожденска граматическа мисъл през първите десетилетия на XIX в. у нас се развива под въздействието на църковнославянската традиция (Русинов 2000: 11). На полето на синтаксиса това твърдение не е получило подобаваща верификация. Парадоксът е в това, че „се развива“ не може да бъде приложено към синтактичното мислене, защото църковнославянските граматики съдържат синтетичното свойство на системата, а новобългарският синтаксис е изцяло аналитичен. Църковнославянската граматика не докосва динамичните параметри на езика и акта на „сплитане“ на класовете думи в цели структури, а описва статична система.

Методологичното решение е да се проведат наблюдения над граматикографските показатели (синтактични раздели, експлицитен синтаксис) в трите църковнославянски граматики и да се проследят позначимите зависимости от образци от предходна филологическа традиция. Интересът е насочен само към разделите за синтаксиса, за да разберем кога и как на пътя на граматическото знание се появява моделът за синтактичния елемент в българските граматики.

В граматиката на Лаврентий Зизаний „Грамматіка словенска съвършенна искуства осми части слова и инны нуждны. Ново съставлена“ (1596, във Вильне) експлицитен синтаксис няма, синтаксисът тук все още е „черната дупка“ в граматическото описание. Терминът „сочинение“ е споменат в раздела за предлозите „О сочиненіи предлогов“, където за двадесетина предлога са изредени падежните им употреби.

Граматицата на Милетий Смотрицки – „Грамматика словенска правильнее синтагма“ (1618 – 1619) се е считала за основно и авторитетно граматическо ръководство, съставено „по образцамъ греческимъ и латинскимъ“ (Ягич 1910: 28). Наричат я „епоха в историята на руската и украинската култура“ (Дилевски 1958), „перлата на старото езикознание“ (Нимчук 1979). Тя съдържа четири части: ортография, етимология, синтаксис и прозодия. Посветена е на „учителям школ“. В граматикографията на граматиката В. Ягич отбелязва заменянето на една от осемте части на речта, свойствена на гръцкия език (а и на българските говори) – члена, наричан в средновековните ръкописи „различие“ (и тълкуван именно като част на речта), с частта междуметие, според него – по латински образец на *interiectio*. Макар че гръцкото влияние е „видно на каждом шагу“, проблемите на селекцията „удрят“ члена, за който и Ягич, както и граматикът Милетий Смотрицки нямат заложена „граматическа генетика“. Те смятат тази „част на речта“ за единствено гръцка и „славянскому языкови несвойственна“ (цит. съч.: 28). Обръщаме внимание на този факт и работно го наричаме „генетика и селекция на члена“. Както ще видим по-късно, приемането и изгонването на члена от българските граматичници е четивен знак за природата на езика, заложен в граматическата им доктрина, защото падежните граматичници след Смотрицки не допускат „различие“. Тази драма на „генетиката и селекцията на члена“ най-силно е разтърсила Неофит Рилски при съставянето на първата граматика на новобългарски език – неговата „Българска граматика сега перво сочинена“ от 1835 г.

В граматиката на Милетий Смотрицки третата част – „Ω Svntċi“, поставя основите на учението за връзките между думите в изречението като изцяло нова традиция, тъй като при предшествениците на Смотрицки този раздел отсъства. Като отговор на въпроса „Что есть синтаксис“ Милетий Смотрицки дава определение на предмета на синтаксиса, което тук ще цитираме:

„Синтаксис есть третья часть грамматики славенски сочинение нарицаемая, яже речения к осми слова частем возносимая, известным некоим чином учит сочиняти и тем сокровен их разумъ открывати. Синтаксис есть сугуба (Простая и Образная). Простая есть, яже учит правил осми частей слова в родех, числех, падежех, временех, лицех и наклонениих согласующих. Яко, Друг верен утеха есть житию. Образная есть, яже учит образ правилнаго сочинения уступлиих, яко, Петр и Павел апостоли ов языков, он обрезания.“

Синтаксисът е разделен на прост и образен. „Простият“ синтаксис е пространно разработен (в обем 70 страници) под формата на правила за свързване на осемте части на речта, а образният (фигуративният) синтаксис възражда античната традиция за синтаксиса като ръководство за „езика на писателите“, тоест това е синтаксис на художествения език.

Подходът на Милетий Смотрицки се основава на множество съпоставителни елементи. Той сравнява системата на църковнославянския език с граматическите отношения в гръцкия и латинския език и прави коментар на множество приемливи и неприемливи модели на конструкции, по които може да се изграждат (и превеждат, запазвайки принципа на смисловия превод) славянските конструкции, защото неговият граматически труд е предназначен за всички славяни, които използват църковнославянски. Като новатор в полето на граматиката ученият отчита и книжовната украинска практика, затова, въпреки че илюстративният синтактичен материал е взет от богослужебните книги, граматиката успява да сближи синтаксиса на църковнославянския със синтаксиса на живия език, на който Милетий Смотрицки е съвременник. От друга страна, някои синтактични правила са посветени на описанието на църковнославянските конструкции, които не са характерни за живия език.

В дисертационния труд се съдържа коментар на раздела за образния синтаксис, на раздела „О Чине граматическе“, както и за частите на „О прозодіи стихотворной“ и „О страстехъ реченіи“.

Въпросът за текстовите източници и многобройните цитати в раздела за синтаксиса е значим, доколкото съчинението се опира и на изконни библейски цитати. Както посочва Нимчук, позовавайки се на М. Вайнгарт, основен източник на „Грамматиката“ на Смотрицки е Острожката библия от 1581 г., въпреки че самият Вайнгарт отбелязва, че „въпросният източник е разнороден по език“ (цит. по Нимчук 1979). Авторите виждат преки връзки с Кирило-Методиевия език, тъй като някои от книгите на Библията на Острог „пряко датират от периода на Кирил и Методий (по-голямата част от Новия завет, някои книги от Стария завет)“ (вж. Нимчук 1979). Това може да означава, че дескриптивната цел си е сътрудничила с целите на историческата граматика благодарение на факта, че в илюстративната част съчинението се превръща на места в граматика едновременно на мъртвия Кирило-Методиев език и на живия му наследник – „общославянския“ език.

На Балканите 175 години след „Грамматика словенска, правилнее синтагма“ на Милетий Смотрицки се появява нейна преработка от Аврам Мразович, който издава две книги като самостоятелни „разклонения“ на клъстера от граматически традиции: „Руководство к славенстей грамматике“, публикувана през 1794 г. във Виена, и „Руководство к славенскому красноречию во употребление любителей славянского языка“, публикувано в Будим пред 1821 г. Ръководството по граматика (187 стр.) съдържа предисловие, оглавление (съдържание) и 5 части.

В дисертационния труд се обсъждат предисловието, образователните и научните цели на автора, както и общият граматикографски макет на съчинението.

В раздела за етимологията, традиционния наследник на „За осемте части на речта“, е обърнато внимание на дефиницията: „Етимологіа есть наука учащая различія речений познати, тая едино от другаго право разлучати, и коеждо части своей *съ разсуждениемъ относити*“ (Мразович 1840: 47, курсивът мой – П. Б.). Тази връзка между език и мислене също приемаме за експлицитен синтаксис, който не откриваме в синтактичния раздел. По отношение на традицията дефиницията за глагола дава четивни следи към средновековните компилации чрез термина „купно“ („въкупе“), отнесен към връзката между лице и време в самата (флективна) глаголна форма, които също са имплицитен синтаксис: „Глагол есть часть скланяемая, яже *состояние какового лица или вещи купно с временемъ показываетъ*, яко: Азь есмь, Онъ почиваетъ, Мы пишем“ (Мразович 1840: 96). Частите на речта са 8: склоняеми (имена, местоимения, глагол, причастия) и несклоняеми (наречия, предлози, съюзи, междуметия), идентични с класификацията на Милетий Смотрицки, което е видно от включването на междуметието вместо „различието“, както е в по-ранните трактати (вж. Ягич 1910). Мразович потвърждава скъсването на традицията за интерпретирането на „различието“ (члена) като една от осемте части на речта, както е в средновековните преписи и компилации на осмочастието.

Ръководството е тип *regimen* – система, основана на правила и инструкции за правилно говорене и писане, въведена с дефиниция за самата славянска граматика: „Славянская грамматика есть наука учащая славенски добре глаголати и право писати“ (Мразович 1840: 1).

Разделът „За синтаксиса или съчинението“ има уводна част „Вступление“, която съдържа две точки: изяснение (или дефиниция): „Синтаксис или сочинение учит не точною речения, но и целая слова право, чиновно и свойству языка сходно связивати“ (Мразович 1840:

157), и „Разяснение Сочинения“, което включва правила за свързване за осемте части на речта: имена, местоимения, глагол, причастие, наречия, предлози, съюзи, междуметия.

Синтаксисът на имената в ръководството е изцяло падежен синтаксис, поднесен дескриптивно под формата на предписания за спазване на падежните норми на езика. Инструмент на граматическата инструкция са и въпросите с ролята на идентификатори на падежни значения. Въпреки доктрината на осмочастието в синтактичния раздел за имената са включени подразделите „О сочиненіи прилагателныхъ именъ“ (161) и „О сочиненіи числителныхъ именъ“ (164), които са описани под родовото понятие „имена“. Синтаксисът на глаголите е валентен и изведен за два основни класа глаголи: лични (167 – 174) и безлични (174 – 190).

В подкрепа представяме част от формалните записи, които използваме в аналитичната процедура за екстрахиране на синтаксис от синтактичната част на граматиките, за да извлечем данни за основните съчетателни правила, които граматиката описва и/или предписва. Формалните записи подпомагат доказателствената част на граматикографската процедура. Необходимо е методологическото уточнение, че при Аврам Мразович не става въпрос за „реч“, чийто продукт са цялостно построени изречения на базата на предикативен акт, граматическа оформеност, интонационна оформеност и които носят „изказ“ на съдържания. Не можем да кажем, че в наблюдавания синтаксис са задействани фундаменталните функционални свойства на думите в изречението (подлог, сказуемо, допълнение...), затова по-правилно би било да виждаме синтаксис на „класове думи“, доколкото инструкциите са предимно за отношения вътре в словосъчетанието и по-малко за изграждане на изречения, за изреченски свойства или структурно разгръщане на просто и сложно изречение.

Тук даваме илюстративни примери от работата с формалните записи:

При имената:

NN_{Nom} – съ падежемъ именителнымъ

NNN_{Nom}: *Богъ Отець Сотворител*

A = N/Pro = N/Adv = N (субстантивации): *страшная совершаются, несть мое дати, ино есть вчера*

NN_{Gen} – съ падежемъ родителнымъ

NN_{Gen}: *духъ премудрости*, NNP_{Gen}: *муж добраго сердца, множество рабъ*

NN_{Dat/Gen}: (вместо родителнаго дателенъ) *Боже силамъ*

Q [когда]: NN *настоящаго дне*

Q [откуда]: p NP_{Gen}: *приде от Назарета; съ горъ Араратскихъ*

При глаголите

N_{Nom}V – въ падежи именителномъ

N_{Nom}V: *Павель благовестствуетъ.*

Битийният глагол съм („существителен“) също е отнесен към тази група:

N_{Nom}copN_{Nom}: *Богъ есть творецъ небу и земли.*

VN_{Gen} – въ падежи родителномъ

VN_{Gen}: *боюся смерти, лишаюся родителей*

VNegN_{Gen/Acc}: *сердца раздраженнаго не превозмути*

За граматическото описание на Аврам Мразович, който свежда управлението на глаголите до синтактично свойство на езика, не може да се очаква, че ще подпомогне разрешаването на глаголната проблематика в синтаксиса в новобългарското изречение. Този факт е добре осмислен почти по същото време от големия познавач на българския език Юрий Венелин: „Изискванията на глаголите не можех да призная за *езиков обрат*, тъй като, ако глаголът изисква родителен падеж, в съчетание само с него той не представлява изречение, а следователно и обрат“ (Венелин 2002: 46). Падежният синтаксис не дава „гледка“ към механизмите на цялото изречение: „В съответствие с това положение аз не се решавах да наричам такова изискване на определен падеж от страна на глагола (Regimen verborum) *словонареждане* или *синтаксис*“ (Венелин 2002: 46. Курсивът е на Юрий Венелин).

Разгледаните дотук имплицитни и експлицитни следи от осмочастнето, открити в църковнославянските граматика, потвърждават впечатлението, че те са изцяло граматика за падежните изисквания на частите на речта – имената и глаголите и техните разширения. Те са упътвания предимно за правилно писане и четене с характер на инструкции, които не обясняват и не „обглеждат“ говоренето на езика (въпреки елемента „глаголати“ в дефинициите), нито връзката му с мисленето. На места те се свеждат до механично изброяване и излагане на примери, почерпани от корпуси, които не са директно цитирани и са предмет на научни реставрации или пък са взети от практиката. Като цяло новобългарската синтактична граматическа традиция не може да почерпи от църковнославянските граматика модел на описание на аналитични синтактични свойства или да открие описания за механизмите на речепораждането като синтез на изреченски структури. Те не обсъждат съ-

що така законите на мисленето или на логиката, а това означава, че не е засегнат още универсалният характер на граматиката.

Втората глава от втората част е посветена на Юрий-Венелиновата „Грамматика на днешното българско наречие“. Фокусът е насочен първо към фигурата „печат на прераждането“ и на разбирането за духа на граматиката, а след това са направени формализирани екстракции на синтактичното знание за българския език в раздела „За словонареждането“, както и преглед на разделите „Идиоматизми“ и „За интонацията на българския език“.

Юрий Венелин има ясно филологическо съзнание за развойната динамика на езиците и за аналитичната тенденция в съвременните езици от различни езикови семейства. Той използва израза „печат на прераждането“ в раздела „За изискванията на глаголите“, където прави редица сравнения между старите езици, които „скъпят падежните си форми“, и новите езици, които „са се втурнали повече или по-малко към предлозите“ (Венелин 2002: 197). Според Юрий Венелин движението от падежни форми към предлози водят до „всички онези промени и обрати, с които се отличава механиката на най-новите езици“ (Венелин 2002: 197). Терминът „механика“ се декодира чрез разсъжденията в раздела „За словонареждането“, където е изработен собственият граматически модел. В този модел механиката на езика са думите, взети поотделно („в съответствие с отделни закони“), а тяхната подредба е подчинена на други, общи закони: „Разликата между *грамматиката* и *словонареждането* е доста осезателна, тъй като *грамматиката* се занимава единствено с формите на думите поотделно, с *механиката* на думите, а *словонареждането* – с *подреждането* на думите“ (Венелин 2002: 218. Курсивите са на Юрий Венелин.). Така редица съвременни езици („днешни наречия“) са трансформирали именните и глаголните системи да изразяват граматическите отношения вместо „във“ извън думите, което е смисълът на употребената метафора за „печата на прераждането“. Фокусът върху предлога в приглаголна позиция добавя имплицитен синтаксис в граматиката не само заради морфо-синтактични аспекти на глаголите (падежно управление, изискване на глаголите, *Regimen Verborum*), но и заради добавените анализи за феномените на предложното съчетаване: „Предлогът е *ключ към явленията*, защото той е *условие*, при което се извършва действието“ (Венелин 2002: 196. Курсивите са на Юрий Венелин.), предлогът е „*подвижен, бродещ падеж*; той скита между действието и неговия обект...“. Глаголната система на един език задава синтаксиса му според *Regimen Verborum*.

Целта на прегледа е да разберем повече от раздела „За словонареждането“: да разберем философията на езика и аналитичните процедури на Юрий-Венелиновия „академичен синтаксис“; да разберем повече за погледа му върху синтактичните свойства на „природния“ българския език.

Без да споменава църковнославянската граматическа традиция, авторът я описва имплицитно като това, което неговият синтаксис НЕ е: „Тук под словонареждане разбирам не известните изисквания (regimen) на една или друга част на речта, а в съответствие с буквалното значение на думата определено подреждане или разпределение (*ταξις*, ред, разпределяне; *σύνταξις*, Syntaxis, разпределяне в известен ред) на всички части на речта или дори на цели изречения“ (Венелин 2002: 218).

Науката (различна от граматиката), която изучава обратите (конструкциите, изразите) на един език, Юрий Венелин нарича обротопис (Phraseographia). Ученият трябва да пристъпи към излагането на фразеографията едва след като е наблюдавал формите и нюансите на езика, в които е заложена народната мисловност, тоест трябва да се е запознал със синтаксиса на един език, след като е наблюдавал „фразеографията“ на литературата, но при условие че тя е „достигнала пълното си развитие“. Тази дисциплина на ума обяснява защо създателите на българския нормативен комплекс – Йоаким Груев, Иван Момчилов, Марин Дринов, Любен Каравелов и техните единомишленици, не могат да съставят правила за синтактична кодификация през третата четвърт на XIX в., макар че още от времето на първите дамаскини през XVII – XVIII в. в нашата книжнина на роден език навлизат синтактичните елементи с „печата на прераждането“.

Юрий Венелин извежда една полюсна категоризация: граматиката е „постоянно определена наука“, защото езикът „не може да бъде обогатен с нови граматични форми“, докато структурографията е „подвижно-определена наука“.

Самите синтактични единици в езика са разделени на две категории: езикови изрази (обрати) и „идиоматизми“.

Обратите на собствения език могат да се открият само в съпоставка с друг език, затова за изучаването им е нужна „обща филология“ или езикопис. В граматиката на Юрий Венелин има размисли за това, което нарекохме „граматика в главата“. То осигурява народната чистота на езика и е наречено от него „народен усет“ (le tact national) на фона на липсващото все още описание на синтактичното равнище на езика („при липсата на цялостно изложена пълна система на народни-

те езикови обрати и идиоматизми“). Юрий Венелин демонстрира, че синтаксисът е детектор за универсална граматика, защото „два различни и отдалечени народа могат по едни и същи причини да имат едни и същи езикови обрати“ (Венелин 2002: 220).

С помощта на приетия формализъм се извеждат записи на новобългарския синтактичният материал, с който Юрий Венелин е разполагал. От днешно гледище той очертава план за един съпоставителен френско-български синтаксис върху глаголните конструкции. Тук представяме илюстративно само някои от структурните схеми и езиковите примери без прилежащия коментар:

$(N_{Nom\ sg/pl})$ да V : *да просю, да просишь*
да N_{Acc} V : *да го просишь, de le prier*
 V да V : *Той зе да яде хляб.*
 V да V да V : *Баща ми зе да го проси, да донесе грозде*
 (N_{Nom}) V да (N_{Acc}) V : *Той стори да го храни*
 (N_{Nom}) (N_{Acc}) V да V : *Той го стори да работи*
 V да V да V : *И заради това зеху да го просят да им покаже път.*
 $(Q_{Acc} V)$ да $Pron_{Dat}$ $Pron_{Acc}$ V : *Какво щете да ви го дам*
 (N_{Nom}) V $Pron_{Acc}$ $\emptyset$ $Pron_{Dat}$ V $Pron_{Acc}$: *Он просил его, чтоб ему показали его*
 V $Pron_{Acc}$ да $Pron_{Acc}$ $Pron_{Dat}$ V : *Просиха го да го им покаже.*

Разделът „За интонацията на българския език“ (232 – 240) е последната част на граматическото описание. Тук са подкрепени наблюденията, които засягат разсъжденията около природата на българското изречение. Интонационното свойство на езиците, наречено в оригиналния текст на Юрий Венелин „напев“, е свързано „не само с тоновото, но и тактовото съотношение между гласните“, което в различните наречия на един език и в различните езици се подчинява на различни правила. За нашето изследване интерес представлява отделената научна „ниша“ за изреченската интонация като отделен предмет: „Правилата за ударенията в езиковите обрати или за различните повишения на гласа са заедно с това и правила за четене или декламация. Всички тези отношения представляват съдържание на езикописния интонопис (Oedeographia philologica)“ (Венелин 2002: 233. Курсивите са на ЮВ). В тази част Юрий Венелин изразява неизменното наблюдение, че „досега малко е бил разработван обратописът... на отделните езици“... а още по-малко тяхната интонация. Неговото обяснение е свързано с философията на езика: „изучаването на интонация-

та е най-трудното, най-високото, най-философското и завършващо изучаване на езика“ (Венелин 2002: 233).

Граматиката на Юрий Венелин не е част от „живата“ българска синтактична традиция, която тук изследваме, но е част от пътя на граматическото знание, изумителен пример за напредничаво знание, в това число и синтактично, застинало в лабиринт. Тя съдържа първото научно описание на фрагменти от българския синтаксис по неговото живо звучене в началото на нашето Възраждане и в съпоставка със синтаксиса на други аналитични „нови“ езици. Граматиката събужда импулси за аналитично проучване на не докрай изследвания ритмо-интонационен параметър на българското изречение, което я приобщава към списъка от научни идеи, които можем да наречем „минало с бъдеще“.

Третата глава е посветена на синтактичното знание във възрожденските граматики. Известен факт е, че през първата четвърт на XIX век в полето на българското образование и на българската култура са посетили тенденциите, които дават щедри плодове в книжовния живот през следващите десетилетия. През този период за нуждите на светското училище се създават първите граматически трудове. Оформя се самобитната ранна фаза на българската граматическа традиция. Тук ще посочим накратко специфичните, типично български характеристики на очертанния процес. *Първо*. Исторически създамата се първа публика на българските възрожденски граматики са децата – школарчета от възрожденските светски училища. ... Затова нашите граматики от този период са белязани с достъпност и рационалност. Такива са и прилаганите процедури при разборите. *Второ*. Българско научно дружество от филолози се създава късно. До този период граматиките се създават повече „за нуждите на“, отколкото „заради (научен) интерес към“. *Трето*. Като теоретици на българския език първите възрожденски (славянобългарски) граматичари работят индуктивно, пренасяйки „отвън“ граматикографската структура от най-близките познати образци, основани на осмочастието. Но в тази структура кипи селекция и търсене на „генетичния“ езиков елемент, които нерядко събуждат истинското научно любопитство на „граматикописците“ (вж. напр. рецепцията на книгата за Йоан Екзарх на Калайдович от Неофит Рилски: „Тая книга... весма е любопитна и достопомяната“, Неофит Рилски 1835: 22). Синтаксисът се приема като наука за осемте части на речта и тяхното „сочинение“. Ключовото при преноса е селекцията. Тя върви успоредно с осъзнаването на различията и със съпоставителен подход, създаван по линията не само на практическия филологизъм, но и на първи филологически концепции, свързани с познанията за старобългарския език. Например:

„Местоименията в Болгарскиятъ языкъ *са различни*, каквото и въ Словенскиятъ и суть следующите: азъ, ты, онъ... кой, кой-то, некой... секой, кой да е... що, щото... нещо, нещо си, ...той, този, свой, ... техтъй, техен“ (Неофит Рилски 1835: 114, курсивът мой – П. Б.). Но Неофит Рилски прави историческа селекция и на макроравнище. Познавайки добре и онто-, и фило-„генетично“ системата на българския език, той възражда изконното място на члена сред осемте части на речта. За тази част знаем още от коментарите на Ягич, а и не е трудно, както направихме в предходното изложение, да забележим полемиките сред средновековните преписвачи, според които членът („различието“) трябва да отпадне в граматическите описания на осмочастието на южнославянска почва – там, където граматическото изразяване на определеността чрез членуване на имената е несвойствено и не е част от никаква „граматика в главата“. Ето как Неофит Рилски дърпа стрелката на граматическата история и пренасочва граматическото описание в нов коловоз: „Части на-слово то въ Славеноболгарскиятъ языкъ са осмь...скланяемы: име, членъ, местоименіе, глаголь; нескланяемы: наречіе, предлогъ, союзъ, междуметіе“ (Неофит Рилски 1835: 73 – 74). В най-близкия предходен граматически образец на Аврам Мразович се съдържа причастие, което тук е отпаднало. Граматиката на Неофит Рилски от своя страна повлиява на следващите граматичници, но в нея експлицитен синтаксис не се съдържа. *Четвърто*. Дори в периодите на силно влияние и разпространение на дадена граматика българската синтактична традиция показва склонност към излагане на алтернативни теоретични гледни точки за едни и същи факти. След средата на XIX век стават достъпни граматиките на „новите езици“, а нашите граматичници жадно поглъщат модели от руски, френски, немски източници. Това предразположение се запазва и в по-късно развитата се наука за езика, представена в трудовете на Ат. Илиев, Ал. Теодоров-Балан, Л. Милетич, Ст. Младенов и др. (вж. по-подробно в Бъркалова 1994).

Промените в полето на граматическата традиция се разглеждат като първа смяна на научната и на образователната парадигма чрез данни от състоянието на образованието в Копривщица по времето на учителстването на Неофит Рилски и развитието на неговите ученици като „Пловдивска школа“, с добавени щрихи за ролята на Марашкото начално училище, свързано с учителя Иларион Хилендарски.

Като приемаме, че нито по линия на влиянията, нито по исторически път ще стигнем до същината на синтактичното наследство във възрожденските граматичници, избираме трети път – през прочита на де-

финициите за изречение, подпомогнат от формален запис на синтактичните образци по следния начин.

Граматика	Дефиниции за изречението	Примери
<p>Богоров, 1844: Иван Богоров. Първичка българска граматика. Букурещ, 1844.</p>	<p>Всякоя реч, дето е от няколко думи и може да се разумяе, има си някаква сътба на нашият ум; Сътбата, която се изразява с думи, вика се предложение (стр. 95).</p>	<p><i>Орелът е птица.</i> N cop N <i>Адам бил човек.</i> N cop N <i>Златото не е легко.</i> N cop A</p>

Внимателният прочит на дефиницията за изречение във всяка отделна възрожденска граматика тук оформя хронология и поставя въпроса за цялостното осмисляне на синтаксиса, предмет на следващата част на изследването.

„Българска граматика“ на Неофит Рилски е разгледана като мост между старото граматико-филологическо предание и преродения български език, макар че в нея експлицитен синтаксис не присъства. За началото на българската граматическа традиция е важна и връзката, която Неофит Рилски прави – не само в своето просветлено езиково съзнание, но и за своите читатели, между старобългарския език и днешния език на своята граматика. Позовавайки се на изследването на Калайдович за старобългарския книжовник Йоан Екзарх, „... превель богословию святаго Юанна Дамаскина и шестодневникъ святаго Василия великаго, и други книги на Славенскій языкъ“. Така още първата новобългарска граматика остава свързана с дълбокия корен на българския език и култура и със съзнанието за цивилизационната и ценностната тежест на граматико-филологическото знание. Макар че пряко не се споменава преводът на „За осемте части на речта“ на Йоан Дамаскин, Неофит Рилски е знаел чрез Калайдович за това преводно дело на Йоан Екзарх като първо граматическо съчинение от старобългарския период, което пък е в центъра на граматическия урок за народите на цялата Slavia orthodoxa и представлява самата тънка нишка на граматическата традиция, видна при църковнославянските граматикописци и доведена отново на „родна почва“ през първата четвърт на XIX в. Това не отрича обаче стабилизирания църковнославянски граматически модел, по който е организирано граматическото описание. Паралелите с граматиките на Милетий Смотрички и на Аврам Мразович са добре описани от историографска гледна точка. Синтаксисът е все още „черна дупка“ в българската синтактична традиция.

При внимателен прочит имплицитен синтаксис се открива в учебната програма на Неофит Рилски. Някои от взаимоучителните таблици съдържат изреченски материал.

Богоровата „Първичка българска граматика“ е разгледана през метафорите „млади кълнове“ на науката за изречението и първото „криво огледало“ на българския синтаксис. В граматикографски план граматиката следва традицията на осмочастието, но граматическите раздели са 9: „за съществително име“, „за прилогът (члена)“, „за прилагателното име“, „за местоимето“, „за глагольът“, „за наречието“, „за предлогът“, „за свързката (сюза)“, „за средоречта“ (междуметие). В „Страна Първа“ е изяснен предметът на граматиката: „Българската граматика ни учи да говоримъ и да пишемъ уредно Български“ (Богоров 1844: 3). Страна Втора е назована „Управа“ (Богоров 1844: 95 – 100). На тези пет страници е посято смето на синтактичната традиция и вече можем да различим: дефиниция на предмета на синтаксиса, дефиниция на изречението, представа за базовия строеж на изречението, дефиниции за главните части на изречението, опит за елементарно разделяне по вид: „подлежащето“ и „сказуемото“ са прости и сложни, очертаване на съгласувателни механизми.

Както отбелязахме при описанието на раздела за синтаксис в граматиката на Аврам Мразович, преподаването на падежни отношения при имената (и преподаването на глаголното управление) в църковнославянската граматика са наложили задаването на въпроси за откриване на падеж и за спазване на правилата за падежна употреба. Този модел е употребен от Богоров и него наричаме „криво огледало“, защото като автор на граматика той дава безпадежни изреченски примери от живия народен език, а въпросите остават „падежни“, напр. **ВП**: *слънцето осветлява (кого? какво?) земята (N_{Nom} V_{tr} N_{Nom})*; *Те отидоха (де?) на градъ (N_{Nom} V_{intr} N_{Nom})*; **ДП**: *Аз давамъ книгата (кому?) на сестра си (N_{Nom} V_{tr} N_{Nom} р NP_{Nom})*; **РП**: *ступанинътъ (на кого?) на домътъ (N_{Nom} р N_{Nom})*, *главата (чия?) на човекътъ (N_{Nom} р N_{Nom})*, *къщата (чия?) на Стояна (N_{Nom} р N_{Acc/Gen})*. А най-големият проблем е, че тази практика се оказва неизкоренима и до днес. Тя става предвестник на многочислените „схоластични параграфи“ (Балан 1886 – 1887: 506), които по-късно Ал.Т.-Балан критикува, обглеждайки учебния план по български език и синтактичния раздел в учебниците в статията си „Неуспехът по български езикъ в нашите училища“ (цит. съч.: 500 – 523).

Изследването се спира и на първите критики на граматическите съчинения във възрожденския печат в раздела „Грамматика-та е една въ сички-те языцы“ (?). Пътят на граматическото знание минава и

през дебата за граматиките, свидетелство за зараждащата се граматическа критика. Полемиките доказват, че самото научно знание за езика се възприема като консолидиращ елемент с проекция далеч напред във времето. Изгражда се нова култура на обсъждане, в центъра на което е граматико-филологическото знание.

Третата част на дисертационния труд е посветена на българското синтактично наследство.

В **Първата глава** се представя неговата специфика като изследователски обект. Различните автори на граматики според времето на издаване и използване на граматическите трудове в българското училище (начален курс, среден и „горен“) се открито с променящи се едно спрямо друго разбирания за изречението, които засега не са получили своето цялостно описание, макар че граматическите трудове са били отнасяни най-общо към различните филологически направления: логическо, психологическо, формално-граматическо и т.н. Това отнасяне в нашето изследване доведе до два различни прочита: традиционен прочит на българската синтактична традиция и философски прочит. Специфичното е, че за целите на проучването разчитането е направено през призмата на синтактичните дефиниции за изречение (вж. Приложение 2.2.). Тук представяме основните резултати.

Традиционен прочит: хронология на школи и направления

Развойните тенденции, които откриваме при дефинирането на изречението, могат да се представят като свързани с развитието на определени школи и направления в Западна Европа, Гърция и Русия и влиянието им върху българските граматисти. Така те са били представяни най-често. Според автора и времето на издаване и използване синтактичните описания може да се класифицират по направления като логически, психологически, формално-граматически и т.н. В нашия случай при първичните емпирични наблюдения се абстрахираме от историзма и от темата за влиянието. Интересува ни самата дефиниция за изречението. През призмата на дефиницията също се очертава спецификата на *логическото направление* у нас. Подобни представи изобилстват в периода преди Освобождението. Намираме ги в трудовете на Иван Богоров (1844), Йоаким Груев (1858), Христодул Сичан Николов (1858), Теодор Хрулев (1859), Партений Зографски (1859), Васил Берон (1859), Георги Миркович (1860), Янко Кочов (1868), Иван Момчилов (1868), Тодор Икономов (1875). Терминът все още е „пред-

ложение“. Различни са дефинициите на Сава Радулов (1863 – 1871). Разбиранията му за изречението го приобщават към по-късно появилите се формално-граматически концепции. Първите години след Освобождението не внасят промяна в теоретичната основа, върху която се дефинира изречението. В дефинициите на Стоян Веженев (1880), Стефан Панаретов (1881), Тодор Шишков (1880), Слави Кесяков и Петър Горев (1882), Сава Илиев Сирманов (1884), Драган Манчов (1886), Димитър Лачков, Димитър Мишев (1891, 1892, 1895), Никола Алтънков (1888) логиката е все още неотделимо свързана с граматиката. Постепенно около края на ХІХ и началото на ХХ в. в граматичната ни литература започват да се срещат дефиниции, изградени на базата на **формално-граматическата теория**, според която съществени са езиковите форми, а не съдържанието, което те изразяват. Автори като Драган Белобради (1898), Иван Топков (1899), Манол Иванов (1901), Димитър Мирчев (1907), Никола Илиев (1910), Атанас Илиев (1922), Пеню Михайлов (1922), Христо Иванов и Иван Кравков (1925), Петър Калканджиев (1936), Иван Хаджов, Т. Атанасов, А. Атанасов (1937), Стефан Младенов (1939), Димитър Попов (1942) дефинират изречението, като изхождат от наличието на глагол в него. Последните формални определения са доста късни (вж. Младенов 1939 и Попов 1942).

Дори и в началото на ХХ в. се разпознават представители на логическото направление – Никола Костов и Еньо Николов (1947). Някои автори не могат да бъдат еднозначно отнесени към определена група, защото с течение на времето разбиранията им се променят. Така е с Ал. Теодоров-Балан, който в граматиките си от 1898 и 1899 г. използва логическата теория, за да дефинира изречението, а в по-късните си издания (1940, 1961) вече е привърженик на психологическата школа, на която остава единствен представител. По подобен начин стоят нещата и с Климент Карагюлев. През 1906 г. дефиницията му е логическа, а по-късно (1922) – формално-граматическа.

През 1899 г. Тодор Икономов пръв въвежда в употреба термина „изречение“. Интересно е терминологичното уточнение на Икономов, че „в разговор трябва да се употребява изречение, а в граматиката – предложение“ (Икономов 1899: 3). Може да се спекулира дали това означава разграничаване на практически от теоретичен синтаксис. Изключение в терминологично отношение е и Ст. Младенов, който употребява термина „изказ“.

По-новата генерация синтактици се опитват да „примирят“ теориите и направленията в езикознанието и да предложат дефиниция за изречение, която да съвместява както логическата, така и формално-

граматическата гледна точка. Съвременната дефиниция е формулирана от К. Попов (1979). Използва я П. Пашов (1989), тя е включена и в академичната „Грамматика на съвременния български книжовен език“ (1994).

Йордан Пенчев (1984, 1993) предлага дефиниция, основана на понятието предикация, свързано с категориите лице, време и модалност. Той пръв въвежда и метаезика на символния запис, което е знак за концептуално „превключване“ към математизиране на изреченските данни за целите на лингвистичното моделиране и изкуствения интелект.

Декодиране на онтологите: *картезианци vs. аристотелианци*

В този раздел се съдържа прочит на същите дефиниции през идеята за определящата философия на ума. Ранният развой на синтактичната терминология показва, че първите български граматичници дълго време са се ориентирали в разликата между логика на съждението и граматика на изречението. Въпреки че термините са калкирани и имат новобългарски „вид“, зад тях се крие понятийният апарат на Аристотеловата логика – субект, предикат, логическа връзка (копула). Тълкуването на **съм** и на изреченията със **съм** добре показва това. В редица граматичници отпреди и след Освобождението (като се започне с Й. Груев – 1858 г., и се стигне до М. Иванов – 1905 г.) упорито доминира схващането, че **съм** е единствената дума, чрез която се приписва качество (образува т.нар. качествени глаголи). Така, когато обясняват сказуемостта, те обясняват логическата му природа, а когато обясняват изречението, обясняват съждението. При неразвитите още понятия за разликата между предикативност, глаголност и сказуемост много от дефинициите са аномални. Трудно се различава функцията на цялото от функцията на неговата част. Например според Хр. К. Сичан-Николов „глагол е един – есмь, и той сам тълкува извещението. Пищу, даю и пр. не са истинни глаголи, но само съдържат в себе си глагола есмь“ (1858, стр. 43). Според Й. Груев „връзка е всякога спомагателний глагол съмь“, а също така „връзката и прилогът някой път биват слени въкуп и изречени с един глагол. В такъв случай глаголът, в който се разбира връзката и прилогът, казва ся сказуемо“. Неговият пример е „Стоян е здрав = Стоян здравее“ (пак там: 84). Фактът, че философската методологическа основа на българския синтаксис на този етап е от Аристотелов тип, може да бъде подкрепен с няколко пасажа, извлечени за сравнение от „Метафизиката“ на Аристотел: „Няма никаква разлика да се каже „човекът е идващ или режещ“ или „човекът идва или реже“, и още: „съществуващо се нарича – от една страна – това, което

съществува като включено, от друга – това, което съществува само по себе си“ (Метафизика, книга Г, гл. VIII, 1077 а, 5 – 10).

Силогистиката на Аристотел е изцяло построена върху представата за трикомпонентна основа на съждението. Това деление създава измамното впечатление, че всички изречения в езика са биноминативни копулативни изречения от вида: *Всички хора са смъртни, Сократ е човек, Сократ е смъртен* и подобни. Делението на съждението на субект – връзка – предикат (връзка е глаголет *съм* в 3 л. ед. ч. или мн. ч.) задържа дълго време лингвистиката в плен на класическата формална логика, която не позволява естествено и адекватно да се развиват описанията на изречението с глаголен предикат.

За европейската традиция тази „заблуда“ е свързана с влиянието на граматиката на Порт Роял и изобщо на логическото направление в синтаксиса, което води началото си от края на XVII в. и продължава до началото на XX в. (вж. Гак 1981: 20; Берка 1961: 161).

Обяснението за дълго продължилото предпочитание към класическата логика вероятно се крие в съгласието с принципите на гръцката онтология и с тълкуването на битието и на екзистенцията в духа на Аристотеловите идеи. Така се очертават описанията на две изреченски предикативни матрици:

- **подлог – копула – предикатив: N cop N Pred** (силогистичен аристотелиански тип);
- **подлог – *verbum finitum*: N V** (дуалистичен картезиански тип).

Двете „школи“ в българската синтактична традиция включват следните представители:

I. **Аристотелианци**. Главните части на изречението са три: N cop N/N cop A: Хр. Павлович (1836), Ив. Богоров (1844), Й. Груев (1853), Хр. К. Сичан-Николов (1858), Партений Зографски (1859), Г. Миркович (1860), Ив. Момчилов (1868), Я. Кочов (1868), Т. Шишков (1872), Ст. Панаретов (1881), К. Караджа (1890), Ал. Т.-Балан (1898).

Учудващо многото дефиниции от този тип показват, че числото 3 дълго време е държало глагола *съм* (связ, свързване) в центъра на изречението, вероятно защото изместването му оттам би довело до разрушаване на силогистичната структура.

II. **Картезианци**. Главните части на изречението са две: N Vf. Наличието на двукомпонентна синтактична дефиниция за изречението от типа *име – verbum finitum* представя *картезианците*: Т. Хрулев (1859), С. Радулов (1863, 1870), Др. Манчов (1886), Т. Икономов (1875), Ст. Веженев (1880), С. Кесяков и П. Горев (1882), С. Сирманов (1882),

Ат. Илиев (1888), Ив. Топков (1899), Ив. Славейков (1900), М. Иванов (1901), К. Карагюлев (1906), Д. Мирчев (1907), Н. Илиев (1910), Ат. Илиев (1922), Ив. Кравков (1925), Ив. Хаджов (1937), П. Калканджиев (1936), Ст. Младенов (1939), Д. Попов (1942), Л. Андрейчин (1942), К. Попов (1979), П. Пашов (1989), Й. Пенчев (1984, 1993).

Може да се твърди, че на практика двете групи граматични налагат две различни представи за изграждането на предикативния център (ядрото) на изречението.

Специфичната задача на настоящия труд е да набави и да представи систематизирана информация за характера на българската синтактична традиция през призмата на класическия механизъм на определяне на понятията: от най-близкия род към видовата характеристика (лат. *per genus proximum et differentiam specificam*).

В основата на аналитичната част стои наблюдението и сравнението на успоредени вериги от синтактични дефиниции. Идеята е цялостната картина на синтактичното наследство да може да бъде „четена“ и извън интерпретациите, които нашето изследване предлага.

Основни характеристики на матричната мрежа от дефиниции

Мрежа. Във формален план, като конструкция, обобщената мрежа от синтактични дефиниции е новопроявен, системно подреден обект със своя панорамна структура, която съзнателно може да бъде организирана и реорганизирана както формално, така и съдържателно. Веднъж създадена, тя може да бъде многократно „използвана“ за различни изследователски цели. Като цялостно структурирана мрежа от наследени към днешна дата дефиниции за изреченските категории дълбочината ѝ в ретроспекция обхваща 65 граматички, считано от първата новобългарска възрожденска граматика на Неофит Рилски от 1835 г. до днес, тоест интервенцията на изследването е 185 години назад. Броят на тези граматички може да варира, ако например те бъдат съзнателно отсети на „школски“ и „академични“. Броят на граматичките варира и обективно, според наличието или отсъствието на дадена синтактична дефиниция в съдържанието ѝ. При разрозяване и делене строежът на мрежата остава същият, а обхватът на съдържанието се простира според мащабите и целите на фрагментацията.

Хоризонтални секвенции и вертикални секвенции. По оста на хоризонталното подреждане на дефинициите за частите на изречението се отразяват отделните прочити на разделите по синтаксис във всяка една граматика, в резултат на което се подреждат една до друга като секвенции дефинициите на различните синтактични функции на изре-

ченските съставки. За днешния обхват на синтактичната традиция съдим по терминологичния апарат за функциите на изреченските съставки: *подлог* (с прилежащи съгласувани и несъгласувани определения и приложения); *сказуемо* (с прилежащи преки и непреки допълнения, 8 вида обстоятелствени пояснения за: място, време, причина, цел, условие, начин, количество и степен, отстъпка, 2 вида сказуемни определения: към подлога и към допълнението). Синтаксисът на сложното изречение се разпознава чрез следните понятия: *главно изречение* с функционално прилежащи подчинени: определителни, допълнителни, обстоятелствени за: място, време, причина, цел, условие, начин, количество и степен, отстъпка, изключване, последица; подложни сказуемноопределителни: към подлога и към допълнението; *подчинено изречение* (в две разновидности според характера на връзката – съюзни и безсъюзни).

Таблично са представени два фрагмента: фрагмент от мрежата със синтактични дефиниции в хоризонтален ред и вертикални колони. В таблица е представено и развитието на представата за подлог в синтактичната традиция с 1835 – 1858 г. като илюстриращ фрагмент.

Измерения. Всяка секвенция е същевременно документ за наследство, въздействие и развитие, които имат четири измерения: *науката* (разума, теорията), *образованието* (обучението), *културата* (ценностна идентичност, стил, чувство за мярка) и *личното вътрешно развитие* на създателите на визиите за езиковата система (авторите като личности). Този аспект на модела е представен синтезирано в табличен вид в Приложение 1. „Патримониум“. От възможните четири работни полета в тази фаза на изследването фокусът се стеснява върху *науката за изречението* и когато/ако това се налага – върху образованието (обучението по български език, учебен план и място на урока по синтаксис).

Желанието ни е материалът да е пред погледа на ползвателя, който да може сам да проверява и премисля развоя и съдържанието на дефинициите по двете оси и да провежда свои наблюдения, както и да прилага свои аналитични процедури.

Самобитният характер на българската синтактична традиция е представен под формата на шест тезиса, които засягат: 1. покъсното зараждане на синтактичната традиция в полето на граматическото знание, 2. приемането на синтактичните правила като по-универсален регламент, наричан „европейско изразение“, което не е безпокояло първичното нормотворчество, 3. министерските разпореждания за учебния план, 4. „малките стратегии“ – авторите на школки и академични граматики, които в повечето случаи са учители и

преподаватели, 5. българската синтактична традиция като низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи и 6. смяната на идващите и отиващите си научни и образователни парадигми.

С конструирането на базовите данни за развитието на синтактичното граматическо знание се постига целта да се хвърли светлина върху липсващия засега синтактичен компонент.

Втората глава представя българската синтактична традиция чрез еволюцията в осмислянето на нейния обект – чрез дефинициите за просто изречение и чрез представата за природата на простото и на сложното изречение. В помощ на мащабния синтез е моделирането и формализирането на данните от корпуса от 65 български граматика със синтактично съдържание в периода 1835 – 2000 г.

Резултатите от аналитичните процедури са представени в две фази – емпирична и аналитична.

През емпиричната фаза са създадени надеждни методи за преднамерено, планомерно, целенасочено и активно наблюдение на синтактичните дефиниции в корпуса от граматика. Тези първични методи дават възможност за непосредствени и опосредствани плодотворни сравнения. Следват измервания (процентни съотношения в макрорамката) и експерименти (матрици за извличане на данни). В полето на синтактичната традиция стават възможни интензивни процеси на абстрахиране, анализ и синтез, индукция и дедукция, за да се стигне до моделиране и формализиране на данните. Тази стратегия на научното изследване открива пътя на аксиоматичния подход. Важно е от методологическа гледна точка първо да се спрем на наблюдаваните дефиниции.

Наблюдения над дефинирането на изречението

След ексцерпцията за специфичните нужди на разчитането са направени вертикални разрези в мрежата от 65 дефиниции и са разпределени в отделни хронологични колони родовите и видовите характеристики в същите дефиниции, които претърпяват декомпозиране в името на търсенето *per genus proximum et differentiam specificam (от най-близкия род към видовата характеристика)*.

Назоваване на изречението. Като наследен днес ресурс от дефиниции в наблюдаваната граматическа верига се откриват следните термини за изречението: *предложение, предложение/слово, просто предложение, реч/предложение, предложение/изречение, изречение/реч, кратко предложение, изречение/предложение, в разговора изречения/в граматиката предложения, изречение/предложение/слово, просто из-*

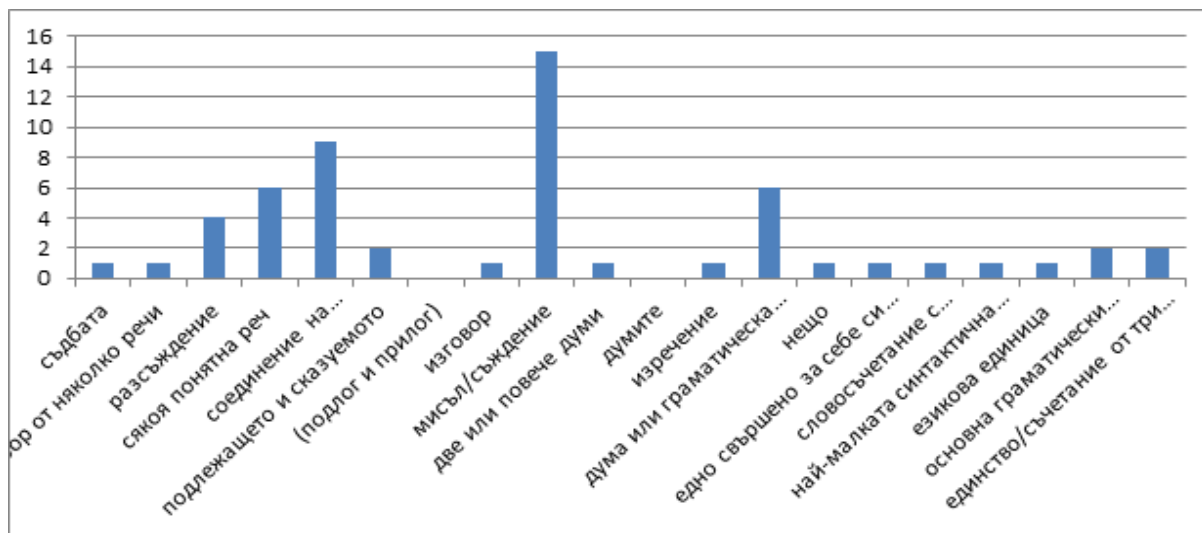
речение, изказ, съобщение, изречение – най-утвърденият термин, *предикация/предикативност* – в най-новата дефиниция на Й. Пенчев. В строго терминологично отношение термините са осем – изведените удебелено. Въведени са по три основни начина: с единичен термин – *предложение, изречение, изказ, съобщение, предикация*; с двойко назоваване – *предложение/изречение, изречение/реч, изречение/предложение*; с три термина – *изречение/предложение/слово*.

Връзка в дефиницията. Връзката в дефиницията служи да свърже синтактичния термин за изречение с родовия признак, който граматиката и граматикът му приписват. Тези връзки имат четири разновидности. Най-голям е броят на граматиките (особено по-ранните), които въвеждат термина за изречение с връзка, която указва, че терминът за изречение се въвежда като название (име, етикет) на граматичния феномен, който се описва. Строежът на дефиницията формално е идентичен със строежа на биноминативните копулативни изречения със структурна схема N сор N – субект – връзка – предикатив: (предложение/слово/реч...) *вика са/казва се/наричат/именува се/назовава се/дума се/зове се...* (родов признак и субдоминантна видова отлика). На второ място са свързаните с копулативния глагол *съм* термини. Наличието на този глагол е свидетелство за по-категоричен тип дефиниране от вида „X е X, Това е изречението“. На трето място се среща връзката *прави се от/се образува/правят от*. Идеята за „правене“ кореспондира със съвременната идея за „строеж“ на изречението. Среща се и връзката „съставлява“, далечно сравнимо с днешното „е конституент“. Съотношенията са представени във Фигура 9 в текста.

Родов признак на изречението, genus proximum. В наблюдаваните граматики се открояват над 20 различни представи за родовия признак на изречението, видно от многообразието на термините: *съдбата, слово/сбор от няколко речи; разсъждение; сякоя понятна реч; соединение на понятия/думи, изречени заедно/словосъединение/съчетание от думи/сбор от няколко речи; подлежаще и сказуемо (подлог и прилог); изговор; мисъл/съждение; две или повече думи (думите); изречение; дума или граматическа редица думи/редица от думи или отделна дума; нещо; едно свършено за себе си в душата ни съчетание; словосъчетание с определен глагол (verbum finitum) или негов заместник; най-малката синтактична единица на общуване чрез езика, граматически оформена според правилата на даден език; езикова единица; основна граматически оформена единица на свързана реч; единство/съчетание от три момента; основна граматично оформе-*

на единица на свързана реч. Количественото изражение е видно от Таблица 5 и от Фигура 10 в текста. Тук също представяме графиката.

Родов признак на изречението, *genus proximum*

Наблюдаваните по този начин данни разкриват количествен превес на акцента върху връзката „език – мислене“ в полето на синтаксиса. Мисълта, разсъждението, съждението са доминиращият родов признак на изречението в по-голямата част от дефинициите. Те са още един начин да докажем, че цялата българска синтактична традиция представлява низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи. Следващата идея по обхват е синтактична – тя обяснява изречението чрез свързаността („сплитането“ по Платон) в изреченските формации: *соединение на понятия и думи, изречени заедно, словосъединение или съчетания от думи, сбор от няколко речи* и пр. Следва идеята за синтактичното подреждане в редове: *дума или граматическа редица думи, редица от думи или отделна дума, граматическо оформяне по правилата на „даден език“*... В част от дефинициите родовият признак посочва „извора“ (генератора?) на синтактичните вериги: *съдбата, душата, речта*... Най-близки до природата на самото изречение (парадоксално идентични с изконното определение на Платон) са дефинициите, в които в основата на изречението е *предикативността*, връзката между името и глагола: *подлежащото и сказуемото, подлог и прилог*.

Видова отлика, *differentiam specificam*. В отделната селекция на видовите отлики (*differentiam specificam*) проличава лутането между род и вид, а оттам и тяхната размита граница в синтактичната дефиниция. Най-голяма група дефиниции се открояват с присъствието на

думата като видова характеристика, като материална субстанция на изговореното, изразеното, изграденото, изреченото, изказаното, свързаното. Следващата по размер група от видови признаци са вербоцентрични. Те въвеждат глагола (*Verbum finitum*) като необходим и достатъчен синтактичен фундамент на изказаното. Докато думите и глаголят са материална езикова субстанция, третият по оформеност видов признак внася единство на смисъл и интонация и добавя към тях комуникативна „значимост“, каквото и да означава това.

Изследователските ползи от предложението подход откриваме в скритата обяснителна сила на свързаните граматически данни, оставени чрез „чисто наблюдение“ да говорят сами. Този подход съзнателно избягва критико-исторически интерпретации, които могат да внесат тежестта на редуccionизма. В този смисъл таблицата е пълна с отговори. Тяхната тежест може да варира според спектъра на зададения въпрос.

Един от тези въпроси се поражда на третата стъпка от аналитичната процедура – контролните наблюдения над примерите, които поднасят изненади. Описани формално, примерите към различните дефиниции за изречение в първите 20 граматик с раздел за синтаксис се свеждат до една и съща структурна схема с два варианта: **N cop N**: *Орелът е птица*, и **N cop A**: *Златото не е легко*. Рядко изключение са примерите с пълнозначен глагол: **N Vf**: *Аз пиша*, *Слънцето свети...* Необяснимото се състои във факта, че всяка дефиниция е различна. Това означава, че граматиките определят родов признак и видова отлика теоретично, но практическият образец е сякаш индоктриниран „отвън“ и неизменно един и същ. Едната възможна хипотеза е за доминацията на силогистичния логически трикомпонентен модел на съждението. По линия на авторитета и влиянието може да се търсят още обяснения. Кой е първият граматик, който би могъл да наложи трайно това разбиране? Нашето предположение е, че това са сторили взаимноучителните Таблици 36 и 37 „Существителни и прилагателни имена съ существителния глагол“ на Неофит Рилски, за които е отбелязано в текста, че съдържат всяка по 32 примера за копулативен тип изречения, като преобладават примерите тип **NDet cop A**: *Богъ е всесилень*, *Небо то е пространно*.

Конфликтът между езиковия пример и дефиницията за изречението очевидно не е бил забелязван и осъзнаван, затова приемаме с известни уговорки, че имаме свидетелство за набираща сили синтактична схоластика, от която години по-късно ще се оплачат Любомир Милетич и Ал. Т.-Балан.

Наблюдения над природата на изречението. Заради открития конфликт е приложен и вторият подход за извличане на данни за синтактичната традиция. Взет е формалният модел на безличните конструкции, избрани заради типологичната важност на pro_{drop} параметъра в българския език, и е приложена ексцерпция на примери (без дефиниции!) от граматическия корпус, разполагане на примерите в мрежовата матрица и подреждане в обърната хронология на записите.

Максималният хоризонт на изследователската програма се отдържа в хода на самото изследване с всяка направена стъпка напред. Затова фокусът е върху синтактичните постижения на днешния ден, максимално доближени до фундаменталните синтактични свойства на съвременния български език. Новостта на резултатите изисква представянето на „инструментариума“ на самото изследване под формата на три съвременни постижения на теоретичния синтаксис: конституентната граматика, конфигурационния анализ и някои формализации в областта на сложното изречение. Така се стига и до разбирането за представяния резултат като част от по-всеобхватна традиция.

Обхват на изследователския обект

Граматика	Функции в приемна позиция NP (Ou) (A) ⁿ (N) N (PP) ((p) Adv) ((c) S)						Функции в приглаголна позиция VP V(NP)(PP) $\left\{ \begin{array}{l} (NP) \\ (PP) \\ (AP) \end{array} \right\}$ (AdvP)						
	СО	НСО	ПР	НСО	НСО	ОИ	ПД	НПД	СКО	ОП	ПДИ	ПОИ	...

Когато цялата картина от успоредени и проучени фрагменти от синтактичната традиция се появи, тогава и вековната граматическа традиция, която ни интересува в това проучване (като „градина с разклоняващи се пътеки“), би могла да захрани написването на правдива синтактична част от историята на българската филологическа мисъл.

Синтактичен формализъм

Структурографията на сложно смесено изречение е приложена като същинско „новото техне“ в работата. Анализът отразява действието на конституентни правила и действието на функционалните категории в сложното изречение. В полето на раздела „Сложно изречение“ в българската граматическа традиция терминът *изречение* не може да бъде разглеждан през родов признак и видова отлика, защото такива

признаци не са в състава на употребяваните по традиция назовавания. Иначе казано, това, което виждаме, е строежът на *изречение*, разроено на *изречения*, които са развъзлени в други изречения. То все още е не-назовано. Затова и синтактичният термин *период* е заслужил специално внимание.

Граматикографски формализъм

Това е вторият формализъм в областта на сложното изречение, чрез който обследваме българската синтактична традиция. Той представлява изведени от граматиките таблици на таксономични описания на българското сложно изречение. Чрез таксономичните картини се проследява еволюцията на синтактичното знание в областта на сложното изречение, като същевременно се държи под око терминът *период*.

В подраздела „Данни за сложното изречение“ се съдържа преглед на „случайна извадка“ от граматическия корпус, за да се направи сондажно наблюдение и трактовка на някои дефиниции за сложното изречение.

В раздела „Ал. Теодоров-Балан като съдник...“ се правят важни заключения, почерпани от опита на Ал. Теодоров-Балан в статията му „Неуспехите по български език в нашите училища“ (Балан 1886 – 1887). Това проучване на Балан е прието като модел за критичен анализ на връзката между учебните програми по български език, учебното съдържание в разделите по синтаксис в българските граматики и научната картина за природата на изречението.

Финалният раздел – „Терминът „период“ в синтактичната таксономия“, проследява чрез таксономичните граматикографски картини на класификациите на сложни изречения, дадени от П. Калканджиев, Ал. Теодоров-Балан, К. Попов и др., оформянето на представата за всички функционални класове подчинени изречения и пътя на термина *период* – ту присъстващ, ту необяснимо чезнец в българската граматическа традиция.

Заклучения

Картината на проникването и разпространението на граматическото знание в славянския православен свят, част от който е Българското средновековие, съдържа оскъдни документално съхранени фрагменти от хода на „експлицитна“ граматическа традиция, която се родее с гръко-византийския граматически модел. Повече доказателства се откриват за „практическият“ филологизъм на книжовниците, проявен *in situ* в полето на преводаческата практика, в белетристичните и поетичните текстове на средновековната българска литература, в запазените до днес религиозни и светски книжовни паметници.

Кои са причините?

- Ортодоксалните славянски преписвачи и преводачи са научили езика и синтаксиса чрез четене на всеки ръкопис.
- Книжовното дело е непрекъснато и безкрайно практическо обучение, може би сравнимо с придобиването на езика от детето в близкия контакт с майката.
- Нормите на старобългарския книжовен език са се установявали и утвърждавали най-напред в преводаческата дейност на старобългарските книжовници. Устойчивостта на преводаческия модел е забележително събитие в българската словесна култура, знак за приемственост в полето на практическия филологизъм.
- Старобългарският книжовен език е свързан с живия говорим език и затова не са необходими граматични правила при прилагането му за разлика от латинския и старогръцкия, които вече не са живи и разбираеми езици. Точно връзката с говоримия език позволява да се създадат уникални оригинални творби, не само преводни, които надминават в някои отношения и византийските образци.
- Граматическата практика се утвърждава не само в преводаческото поле. Страниците на старобългарската книжнина са написани и от книжовници – оригинални творци на текстове с религиозно и светско съдържание. Вярно е, че палмата на първенството се държи от преводачите и преписвачите, но се раждат и превъзходни екзегети, тълкуватели, които насочват своята дейност не толкова към философския смисъл на християнската философия, колкото към нейното практическо усвояване, което може да е причина за успешното ускорение, а и може да се свърже с обхвата и дълбочината на „практическият филологизъм“.

* * *

Търсенето на „природно свойство“ на езика остава нерелевантно по отношение на новобългарския език и неговата връзка с църковнославянските граматика. Те са по-скоро мост между традициите, който удържа осмочастието, позовава се на места на примери от първичните извори (Кирило-Методиевия език от Стария и Новия завет на Острожката библия), на места – на живия език, обглежда живия език в „най-близките източници“ и задава параметри на езиковата грамотност, учейки кои са не само частите на речта, но и частите на граматиката.

* * *

Грамматиката на Юрий Венелин не е част от „живата“ българска синтактична традиция, която тук изследваме, но е част от пътя на граматическото знание, изумителен пример за напредничаво знание, в това число и синтактично, застинало в лабиринт. Тя съдържа първото научно описание на фрагменти от българския синтаксис по неговото живо звучене в началото на нашето Възраждане и в съпоставка със синтаксиса на други аналитични „нови“ езици. Вложеният съпоставителен френско-български синтаксис звучи като чернова за съвременен граматически проект. Грамматиката поражда импулси за аналитично проучване на не докрай изследвания ритмо-интонационен параметър на българското изречение, което я приобщава към списъка от научни идеи, които можем да наречем „минало с бъдеще“.

* * *

Нашето изследване представя следи от пътя на граматическото знание от античните гръко-византийски граматически трактати през източноправославния славянски свят (Slavia orthodoxa) до църковнославянските граматика на Лаврентий Зизаний (1596), Милетий Смотрички (1618 – 1619) и Аврам Мразович (1794), за които е общоприето да се смята, че повлияват на българската възрожденска граматическа традиция. Характерът на граматическото писане не е бил предмет на специално проучване като „правене“ на граматика. Фокусът беше насочен по-специално върху синтактичния елемент на граматическото описание, за който се знае, че е „черната дупка“ в гръко-византийската граматическа традиция, че не присъства експлицитно в средновековните преписи на разпространения трактат „За осемте части на речта“, а в църковнославянските граматика е сведен до известните изисквания (regimen) на една или друга част на речта. Наблюденията над граматич-

ките показват как, кога и къде у нас се заражда, но не покълва първото знание за българското изречение, което може да се нарече синтаксис (в съответствие с буквалното значение на думата – като определено подреждане или разпределение, *ταξίς*, ред, разпределяне; *σύνταξις*, *Syntaxis*, разпределяне в известен ред).

Чрез приложения формален запис на разделите за изречението в граматиките на Аврам Мразович и Юрий Венелин сравняваме „изкуството и занаята на писане на граматика“. Граматическите формализми се оказват надежден инструмент в аналитичните процедури, които се стремят да съберат аргументи и да докажат по нов начин, че българската синтактична традиция съдържа ключ към философията и историята на българското езикознание.

* * *

Самобитният характер на българската синтактична традиция според оформеното дотук разбиране се изразява в следното:

- Синтактично мислене в България не се заражда в първите граматика, създадени за целите на обучението по български език. То узрява десетилетия по-късно от морфологията и фонетиката.
- Националното езиково осъзнаване протича едновременно като осъзнаване на европейската принадлежност на българите. Синтактичното езиково равнище е специфичното място, където европейската идентификация може да се заяви и демонстрира.
- Българската синтактична традиция е плод на „голямата стратегия“ на Министерството на просвещението и нейната история е свързана с историята на учебните планове и програми по български език.
- Истинската история на синтаксиса е разгърната от „малките стратегии“ – авторите на школки и академични граматика, които в повечето случаи са учители и преподаватели.
- Българската синтактична традиция е низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи.
- Българското синтактично мислене разрешава своите проблеми в зависимост от идващите и отиващите си научни парадигми. Преподаването на синтаксиса в българското училище разрешава своите проблеми в зависимост от идващите и отиващите си образователни парадигми.

Публикации по темата да дисертационния труд

Бъркалова 1994: Петя Бъркалова. Българската синтактична традиция – низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи. – В: *Съпоставително езикознание*, 1994, кн. 2, 41 – 49.

Бъркалова 1996: Петя Бъркалова. За гръцките образци и европейската философска традиция при лингвистичното тълкуване на глагола съм. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет*. Т. 34, 1996, кн. 1, 73 – 76.

Бъркалова 1998: Петя Бъркалова. Картезианци срещу аристотелианци в българската синтактична традиция. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет*. Т. 36, 1998, кн. 1, 121 – 131.

Бъркалова 1999: Петя Бъркалова. Ръкописната граматическа книжнина и предисторията на Пловдивската книжовноезикова школа. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет*. Филология. 1999, Т. 37, 1999, кн. 1, 251 – 262.

Бъркалова 2002: Петя Бъркалова. Към историята на българския синтаксис. Образователни и научни парадигми. – В: *Пространствата на езика и присъствието. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Иван Куцаров*. Съставители: В. Маровска, Кр. Чакърова, Б. Дикова. Пловдив: ПУИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 53 – 60.

Бъркалова 2003: Петя Бъркалова. Бележки върху българската синтактична традиция. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Филология. Т. 41, 2003, кн. 1, 83 – 90.

Бъркалова 2004: Петя Бъркалова. Състояние на хуманитарното образование в България. – В: *Българистични студии*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2004, 319 – 329.

Бъркалова 2008: Петя Бъркалова. Българското синтактично наследство като изследователски обект. – В: *Bulgaristica – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Specimina Philologiae Slavicae 151*. München. 2008, 358 – 370.

Бъркалова 2017: Петя Бъркалова. В търсене на ритмо-мелодични параметри в българското изречение. – В: *Доклади от юбилейната научна сесия Съвременни тенденции в езиковедските изследвания (посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев)*, Пловдив, 10 – 11 ноември 2016 година. Съст. Петя Бъркалова, Светла Коева. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017, 325 – 341.

Бъркалова 2018: Петя Бъркалова. Изреченската структурография – преоборудване на синтаксиса и пресечна точка с други науки. – В: *Български език*, 65 (2018), Приложение/Supplement, 45 – 61.

Бъркалова 2018: Петя Бъркалова. Йоаким Груев и българската синтактична традиция. – В: *Йоаким Груев – просветителят и общественикът*. Редактори: Славка Керемидчиева, Петя Бъркалова. София: Ефект адвъртайзинг ЕООД, 2018, 109 – 118.

Бъркалова 2020: Петя Бъркалова. От най-близкия род към видовата характеристика. Наблюдения над природата и дефинирането на изречението. – В: *Български език. Приложение*. Бр. 67, 2020, 233 – 251.

